

Рр Ш/6(2-4/1)
С-43

СЕМЕН СКЛЯДЕНКО

Україна кміле

СПД

Б-У КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр РШБ(2-Ук) С-43 Инв. № 307

Автор Склярченко, Семен.

Назва Україна кміле,

Повість

Місце, рік видання Б.м., 1943.

Кіль-ть стор. 138, [1] с.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій _____

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

_____

Примітка:

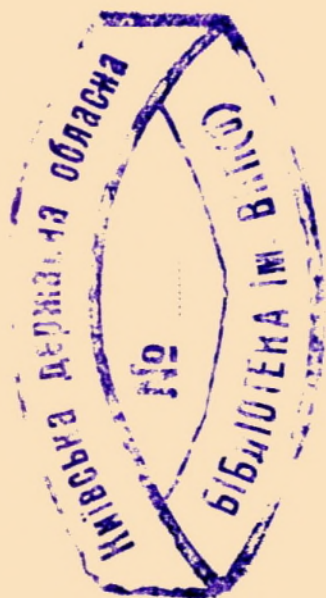
5.09.2007.

Ukrainian

СЕМЕН СКЛЯРЕНКО

УКРАЇНА КЛИЧЕ

ПОВІСТЬ

СПІЛКА РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
1943

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

У лугах широко котилась пісня. Вона народжувалась біля Стовпового озера. Від луни тієї пісні шелестіли над озером оксамитними голівками комніші, тремтіли білі дзвоники диких кручених паничів, дрижали стовбури татарського зілля, луна тієї пісні молодецької сягала далеко в луги.

Ой, походжено, ой, поброджено
Та біля ставу кіньми,

починали хлопці.

А голосисті дівчата дзвінко підхоплювали:

Ой, то ж не кіньми,
То журавушка з дітьми...

І всі разом вели далі, немов снували тонку, шовкову пряжу:

Ой, журав грає, та виграває,
а журавушка дибле,
що молодая шинкарочка
та горілочку сипле...

І як було не радіти людям, не веселитись, не співати?! Сила Жердяга, що доковував сьомий десяток життя, не зважаючи на хворобу, забувши, що в нього всю ніч нили застужені замолоду ноги, не витерпів, озброївся грушовим костуром, причвалав на луг. Він сидів тепер на товстому, пахучому і пухкому, як окраець пшеничного хліба, покосі, чепуриив срібну борідку, говорив голові колгоспу Дмитру Некрутенкові:

— Хіба тепер, Никифоровичу, в селі всидиш?! Трави в лузі достигли, косовиця аж гуде!..

Він подивився примруженими очима на луг, і посмішка широко заграла на його обличчі.

Не менше, як півста косарів, все юнаки, босоніж, в широких штанях, в полотняних, шовком гаптованих сорочках, хто в солом'яному брилі, а хто й так просто, з непокритою головою, клали один за одним широку ручку. Тонко дзвеніли виклепані коси, з легеньким

зідханням валився за покосом покіс. Дійшовши до Стовпового озера, косарі діставали брусниці, виймали мантачки, направляли й без того гострі, як бритви, жала своїх кіс.

А на горбку біля озера дівчата ворухнули граблями трави. В травах було багато квітів: біла ромашка, жовтий звіробій, блакитна материнка. І дівчата — в квітчастих спідничках і плахах, у вишиваних, з уставками, сорочках, з брязкотливим намистом на шиї, також нагадували запашні, весняні квіти...

І знову народжувалась і широко котилась у лузі пісня:

Ой, вона силе та наливає,
грабар випиває,
що молодая дівчинонька
сльзьми умліває...

— Ну, скажи на милість, — продовжував Сила Жердяга, — хіба всидиш у селі?..

Він дивився: то на озеро, в якому, немов у дзеркалі, відбивались дерева, білі вранішні хмаринки і зелені дуби, то на сотні стогів, що нагадували голівки глибоко в землю вбитих цвяхів, то на косарів і загірбальниць.

— А пахне як! — задихаючись від млості, говорив Жердяга. — Авер'яна, ромашка, шалфей... як гай!

Кссарі в цей час поточили коси, зайшли й починали класти недалеко від Сили Жердяги й Некрутенка нову ручку.

— А як мої хлопці? — підморгуючи оком, запитав Жердяга в голови.

— Не хлопці, а справжні орли, — відповів Некрутенко. — Про сина твого Дениса й говорити нічого — в батька пішов. Не відстає й невістка Марія—куховарить. Ну й онуки—Сила, Остап, Тарас — духу дають. Катеринка ж — скрізь встигає — чи до роботи, чи до пісні. Ех, і онуки в тебе, Сило Миновичу!

Сила Жердяга, слухаючи слова голови колгоспу, задоволено посміхався. Він давно набачив онуку свою Катерину. Вправно перекидає покіс дівчина. Перекидає й співає, співаючи, карими своїми оченятами навкруги поблискує: то на матір, що біля таганів куховарить, то на хлопців.

Він бачив і Дениса — сина, що, як отаман, вів за собою молодих косарів. Як махне косяю, аж рипить трава. А за батьком ідуть молоді, широкоплечі — Сила, Тарас, Остап.

— Що це таке? — раптом скрикнув Сила Жердяга й схопився з місця.

— А що, Миновичу? — стежачи поглядом за старим, поцікавився голова.

— Як же це так?! — промовив ще раз Жердяга.

І пішов, пішов до косарів.

Дійшовши до них, він зупинився. Косарі прохливали перед ним, кожен ледь похилився вперед, ліва рука міцно тримає кісся, пальці правої — на ручці.

— Стій! — гримнув Сила Жердяга, коли онук Тарас дійшов до нього.

Тарас зупинився. Зупинились і всі косарі. Сила Жердяга ступив вперед. Онук стояв перед дідом — молодий, чорнявий, брови, як п'явки, тонкий ніс, гострі зуби. Ближче підступив до Тараса збентежений батько Денис, брати Остап і Сила. Підходили всі косарі. Дівчата відчули щось цікаве, поспішали й собі.

— Як тютюн палити — так перший, а на косовиці найгірший! — гримнув дід.

Тарас не зрозумів, розгубленими очима подививсь на діда, на косарів.

— Ану, вкosi раз! — сказав Сила Жердяга. Тарас не ворухився.

— Покажи, як косиш! — суворіше наказав дід.

— Це можна! — відповів Тарас.

Він махнув косою. Махнув раз, другий, третій. Зашуміла підрізана під самий корінь трава, похилилась до землі. Всі захоплені

стежили за Тарасом, — що говорити: добре косить юнак, покis густий, рівний...

— Стій! знову зупинив онука дід. — Хто ж тебе так косити вчив? — запитав він.

Тарас кліснув очима. Він нічого не зрозумів. Здвигнули плечима й усі косарі — ніяк, мовляв, присікатись до Тараса. Катеринка, ображаючись за брата, блиснула карими оченятами.

— Не нарікай, Миновичу! — озвався голова колгоспу Некрутенко. — Добре косить хлопець!..

— І ти тут?! — крикнув Жердяга.

Він показав на ручку, яку проклав юнак.

— А це що?

— Ну, якесь бадиллячко лишилось, — відповів голова. — Не без того. У кожного косаря буває...

— У кожного? — подивився старий на косарів.

— Зерно в зерно не родиться, травинка в травинку не вдається, — озвались косарі.

— Ех, ви, ворожбити! — зідхнув Жердяга. — Та хіба справа в тім, що зерно не родиться в зерно?! Чому в Тараса гривка позаду лишається? А тому, що косить він не так, як треба. На п'ятку треба налягати, а він на носок...

— Дай лишень, курій, косу! — звернувся дід до онука.

Тарас віддав косу. Жердяга взяв її в руки, попробував жало...

— Коса підходяща, — сказав. — Поклепа на добре. Пожалуй, не промахну.

Далі старий скинув чоботи, зняв піджачок, на бік одкинув бриля, сплюнув на руки.

— Розступись! — наказав він.

І пішов класти ручку. Вдарив раз, другий. Застогнала, зашуміла трава. Тихо було в лузі, тільки з ледь чутним стогоном падала трава.

Сила Жердяга косив. Косив так, як і все життя. Коса аж дзвеніла в його руках, покіс валився ліворуч, рівна стіна трави лишалась праворуч. І де він проходив, там не видно було жодної травинки: не викошено, а побрито біля самої землі.

— Ну й косять наш дід! — вирвалось тоді в онука Тараса. — По першій категорії..

На косаря захопленими очима дивився син Денис, онуки Сила, Остап, Тарас, Катерина. Дивились, милувались всі косарі.

— Годі, Миновичу! — крикнув, намагаючись зупинити старого, голова.

Жердяга ішов далі.

— Твоя правда! — наздогін йому кричав голова. — Годі!

І це не вплинуло...

Тоді голова Некрутенко взяв у когось косу й закалатав по ній мантачкою. Срібний дзвін прокотився у лузі...

Сила Жердяга зупинився. Ухо його піймало цей срібний дзвін. Це — гасло косарів. Так б'є по косі мантачкою старший косар уранці, коли час снідати, на обід, увечері, коли час шабашувати. Почують це гасло косарі в лузі — зупиняються, пасклін — геть, носок кося в кільце, п'ятку тонким перевесельцем в трави — до ручки...

Так і на цей раз зробив Сила Жердяга. Коли дзвонить старший косар — час снідати. Він зупинився, розібрав і протер травною ко-су, склав її, скинув на плечі... і почвалав до людей, що збирались під дубами біля таганів, де доходив уже пахучий, з карасями із жовтого озера, куліш.

— Чиста робота! — зустрів старого голова колгоспу Некрутенко.

— Дідусю! Голубчику! — шепотіла й дивилась на діда захопленими, блискучими очима Катеринка. — Я так боялась...

— Нічого, Катеринко, ніколи не бійся! — відповів він. Взяв, погладив шерхкою рукою її м'яке шовкове волосся на голові. — Нічого в світі, Катеринко, страшного немає...

Він присів на свіжій траві. Косарі лежали

на землі. Навколо сипались приказки, жарти. Вгорі голубіло небо. Сонце викочувалось вище й вище над лугами.

Жердяга спочивав. Він був безмежно щодлявий в цю годину. Ні, не марно минуло життя. Без малого сімдесят років прожито, а скільки то пережито. Голод, холод, злидні в дитинстві, бідність була і у власній хаті. Довго шукав він правди, щастя! Де тільки не бував?! Груді його куля сільського куркуля Ремеза проїняла, в полку Миколи Щорса колись був, на руках у нього і помер Микола Олександрович.

Ні, не марно минуло життя. Радість прийшла на землю, щасливо, заможно живуть люди... Ось вони — діти його, онуки! Та заглянь тільки в очі кожного, прислухайся до дзвінких голосів, до безтурботного сміху.

— Благодать! — тихо промовив Сила Жердяга. — Сімдесят років одковую, а тільки тепер по-справжньому жити хочеться!..

Здригнувся старий. Ухо його піймало дивний звук. Цей звук народився десь по той бік озера й все посилювався й посилювався.

Не тільки Жердяга почув цей звук. Голова колгоспу, хлопці, дівчата також почула його, припинили розмови.

За дубів виплило три літаки. Крила їх сріблило сонячне проміння. Швидко оберта-

лись і утворювали поперед машин блискучі корони пропелери. Літаки швидко наближались.

— А машини в нас які! — задоволено сказав Сила Жердяга Некрутенкові, що стояв біля нього. — Ми на землі нашій працюємо, машини в небі літають...

— Хороші машини! — згодився Некругенко. — Чого в нас, Миновичу, тільки нема!

Три літаки пропливли над Стовповим озером. На лоні його блиснули й зникли їхні відбитки.

А потім літаки круто завернули. Тепер вони летіли прямо на гурт косарів, спускались до землі.

— Сісти тут збираються, чи що?! — промовив голова і безпорадно подивився на густо вкритий стогами луг.

— Та що вони собі думають?! Почекай! — сполохано крикнув Сила Жердяга.

Від літаків одірвалось кілька чорних куль. Вони з свистом і виттям понеслись до землі. Кулі впали на лузі й між стогами сталось кілька вибухів. Один стіг спалахнув, як вихоть...

— Тату! — почув Жердяга голос сина Деніса.

— Діду! Ді-і-ду! — долетів здалеку розпачливий голос Катеринки.

У широкому лузі бігли косарі, загіральниці. Літаки спустились у цей час зовсім низько, з них почали строчити кулемети...

Сила Жердяга нікуди не біг. Та коли б і хотів, то однаково не міг би цього зробити. Він стояв серед пахучих трав, серед покинутих людьми кіс і грабель, недалеко от тагана, на якому лерекінав куліш. Люди бігли він не став їх зупиняти, літаки били з кулеметів — старий мовчав. Тільки тоді, коли літаки зробили ще одно коло й зникли за дубами, Сила Жердяга ворухнувся.

— Люди! — тихим голосом промовив він. — Ідіть сюди!

— Нещастя! — підвівся спід покосу Некрутенко. — На крилах у них хрести з карлюками намальовані. Отак фашистів малювали...

— Тату! — біг до озера з відром у руці Денис. — Там Катеринка помирає, вас кличе!

Сила Жердяга зупинився біля стогу. Під ним лежала Катеринка. Обличчя в неї було бліде-бліде, на полотняній сорочці, де серце, жевріла кривава квітка. Прибіг Денис, приніс відро води. Мати катеринки—Марія—набрала води в руку, змочила чоло дочці.

Катеринка розплющила очі. Розплющила й подивилась не на людей, що її оточили, не на юнаків і подруг, не на батька, матір, бра-

тів і діда — широко розплющеними счима вона поглянула на голубе небо.

— А де ж літаки? Чорні літаки? — крикнула в тривозі Катеринка.

— Заспокойся, дитинко! Немає літаків, — сказав і схилився над онукою, заступивши собою небо, Сила Жердяга.

— Вони летять! Летять! — безпорадно, як маленька дитина, стогнала Катеринка.

— Нічого немає... Прости мене, онуко! — піймав її холодну руку дід.

— Катеринко! Дорога моя! Єдина! — припала головою до дочки мати.

Катерина раптом одкинула голову на пахучу траву. Правою рукою вона схопила кілька травинок і між ними білу ромашку. У куточках її уст з'явилась кров... Ромашка впала на землю.

Сила Жердяга озирнувся навколо, взяв з воза рядно — прикрив ним тіло онуки.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Тихо було в хаті. Муха пролетить — чутно. Тупне хто ногою — всі здригнуться. Сидять люди, мовчать, принишкли, а всім здається, що гудуть десь вгорі в надхмар'ї літаки, що летять із свистом до землі бомби, що строчать і строчать кулемети.

І тільки Катеринці — онуці старого Сили Жердяги, що побачила вісімнадцять весен, а вісімнадцятого літа не діждалась, було однаково. Лежала вона на широкому столі, руки на грудях складені, квіти в волоссі, квітами вкриті груди, квіти розсипані на дівочькому одязі — вишиваній червоним виноградом і чорним листям сорочці. А на губах у Катеринки посмішка.

До столу ще раз підійшла мати Катеринки Марія. Підійшла, чолом припала до тіла дочки й затужила, заплакала:

— На кого нас, доню, покинула,
що нас, доню, посиротила,
вбпли тебе вороги лихії,
кров із молодого серця випили,
груди твої розтерза-а-али...

І хата враз ожила. Жінки, що з усіх кутків села прийшли вирядити, як це належить за звичаєм, на той світ небіжчицю, заврушили губами, почали нашіптувати давні молитви. Сколихнута повітрям, дужче запалала воскова свічка на покуті. Бабка Палажка підкинула в челюсті віхоть соломи — після похорон треба буде онуку пом'янути. А на дворі зарипіла пилка й зацокотіло долото: кращий тесляр села Саков Білень готував

для Катерини з дубових брусів домовину. Все було, як і завжди на похороні: спокійно, тихо, діловито.

Та ось наймолодший онук Сили Жердяги—Тарас, що витеребився на суху грушку біля воріт, крикнув:

— Летять! Обидва летять!

З цими словами він так шубовснув з грушки, що аж земля загула...

— Летять! Летять! — прокотилось на дворі і в хаті. — Обидва летять!

Але ніхто з людей не поглянув на небо. Навпаки, кожен далі робив свою справу. Тільки Сила Жердяга пішов до воріт і зупинився там, дивлячись на шлях, що тягнувся в степ.

— Ти що це? — помітив, ідучи до воріт, Сила Жердяга, що онук Тарас силкується заховати в рукав запалену цигарку. — Поки тобі казатиму, щоб не курив?

Тарас випустив цигарку з пальців і затоптав її ногою.

— Я не курив... Чужий недокурок підійняв, щоб не загорівся...

На шляху в степу стовпом здіймалась курява. Поперед цього стовпу летіли два вершишки. Ще кілька хвилин, і можна було пізнати — на передньому коні сидів Денис Жердяга, за ним поспішав голова сільради Олефір,

Вершники осадили коней біля воріт. Зістрибнули лунко з коней.

— Привіз? — запитав Сила Жердяга в Дениса.

— Є! — відповів син.

— Ходімо! — як одрізав, старий.

— Почекайте, тату! Хочу сказати вам кілька слів... — прошепотів Денис.

— Кажи! — одступив до повітки Жердяга. Денис промовив ці кілька слів. Все зрозумів Сила Жердяга.

— І тобі йти? — запитав він.

— Так, тату.

— Як Силі й Остапу?

— Також.

— А Тарас недоріс?

— Так, тату!

— Ну, гаразд! Ходімо! Поговоримо пізніше.

Люди вже зібрались у хаті, товпились біля столу, під стінами. Коли зайшли Сила Жердяга, Денис і голова сільради, всі розступились.

— Прочитай ти, голова, — звернувся Жердяга до Олефіра. — А втім ні, — забрав він і передав Денисові великий аркуш паперу. — Читай, синку, ти ці слова. На те ти її батько...

Денис Жердяга став у головах Катеринки. Він довгу хвилину дивився на її обличчя;

щоки дівчини ще досі не встигла скувати смертельна блідність, у куточках її уст блукала посмішка. У глибокій скорботі довгу хвилину стояв над дочкою Денис Жердяга.

Потім він вирівнявся. Розгорнув аркуш паперу.

— Послухайте, люди, — сказав Денис Жердяга, — що пише товариш наш Молотов про війну.

У хаті стало зовсім тихо. В цій тиші, стоячи над тілом своєї дочки, немов промовляючи слова священної клятви, Денис Жердяга читав слова Молотова про напад німецьких фашистів на нашу землю, про кров, яка вже пролилась у містах і селах, читав слова, що кликали до боротьби.

— Наша справа справедлива! — закінчив Денис Жердяга. — Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами!

І в пам'яті кожного на все життя врізались ці прості й кожному зрозумілі слова.

А на широкому столі, всипана запашними квітами, лежала Катерина, й на юних її устах блукав останній дарунок життя — посмішка.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Надвечір від хати Сили Жердяги рушив похід. Спереду йшов із червоним прапором

Тарас. За ним, на марах, прикритих старим, кролівецьким килимом, юнаки несли тіло Катерини. За марами йшли, з непокритими головами Сила Жердяга, Денис, Остап, Сила-онуку. Взявшись під руки, важко крокували баба Палажка і Марія. На похорон прийшло все село: чоловіки, жінки, хлопці, дівчата. А позаду на підводі лежали три новенькі со-снові скриньки.

Похід тихо, в мовчанні пройшов вулицями, підійнявся узвозом і зупинився на кладовищі. Юнаки поставили труну на свіжий жовтий пісок, викинутий з ями. Затужили, заплакали жінки. Схилились над домовиною баба Палажка і Марія. Поцілував онуку в холодний лоб Сила Жердяга.

— Така судьба людська! — тихо сказав він.

А потім тесляр Саков Білець, шкутильгаючи, обійшов труну, прикрив її віком, прибав віко цвяхами.

На довгих рушниках сповзла труна в яму. Сипнулись і лунко розсипались по віку грудочки. Стукіт їх глухішав, глухішав і зник—засипала земля яму, рівняла її.

І тоді, кінчивши похорон, люди оглянулись навкруги, подивились у далину. Задивився й Сила Жердяга.

Кладовище було розташоване на горі. Під

горою в долині лежало село. Чудове було село в урочисту цю вечірню годину. Посеред нього рівним колом жовтів всипаний піском майдан. На майдані височіла нова, з червоним дашком, школа. Перед школою видно було пам'ятник, встановлене на постаменті з дикого каменю погруддя Леніну. А від майдану простягались в усі боки, як стріли проміння, вулиці. Біліли хатки, зеленіли тіністі садки, левади, кущі калини відбивались у ставках. Чудове було село в цю вечірню годину, хотілось дивитись і дивитись на нього!

Та життя йшло! До Сили Жердяги ступили син Денис, онуки Сила й Остап.

— Благослови, батьку! — сказав Денис.

Благословіть, діду! — промовили онуки.

Низько на заході висіло сонце. Молодий Тарас стояв над могилою сестри, долу схиливши прапор. Жінки витирали чорними хустками заплакані очі. Мовчазні чоловіки, юнаки, дівчата дивились на небо, на безмежні простори за селом. Обличчя людей заливали й робили бронзовими потоки багряного проміння. Проміння це малиновим зробило прапор.

Дай сюди прапор! — сказав тоді Сила Жердяга до онука.

Онук подав дідові малиновий прапор.

— Підступіть сюди, діти! — промовив ста-

рий Денису, Остапу й Силі. — Станьте ось тут!

І син його Денис, і онуки Сила й Остап ступили кілька кроків вперед, схилились перед Жердягою на коліна. Люди також підступили ближче до Жердяги, щоб бачити й чути, що буде далі.

Сила Жердяга стояв біля могили онуки. Позад нього серед кущів і дерев вирізувалось багато старих, поїдених шашлем хрестів, сіріли старі, обмиті дощами, витерті вітрами кам'яні нагробки. Під цими хрестами й нагробками лежали батьки, діди, прадіди Сили Жердяги, предки людей, що зібрались тепер на кладовищі.

— Благословляю вас, діти мої, — сказав Сила Жердяга, схиливши малиновий прапор над сином і онуками. Ідіть, виконуйте наказ, діти!

З землі підвівся Денис. Поцілував його Жердяга.

— Тебе синку, — промовив він, — сам Микола Щорс воювати вчив. Іди, бий німців так, як били їх колись Микола Щорс і батько Боженко!

З землі підвівся Сила. І його обійняв, поцілував Жердяга.

— Тебе, — сказав він, — радянська влада

навчила танки водити. Іди, борони землю нашу, дави, трощи, знищуй німецьку наволоч.

З землі піднявся молодий онук Остап.

— І тебе благословляю, — поцілував його дід. — Літай високо в небі, соколиним поглядом стеж за землею, де тільки можна, криши, вбивай ворога. Прощайте, дорогі мої, повертайтеся додому з перемогою і славою...

І тоді прозвучав дзвінкий, майже дитячий голос:

— А про мене, діду, забули?

Перед Силою Жердягою став наймолодший його онук, п'ятнадцятилітній Тарас. Він був збуджений, по-дитячому сердитий.

— Як косить, так вимагаєте, — дивлячись на діда спід брів, процідив він, — а як на війну, то не посилаєте!

Сила Жердяга подивився на онука й, хоч це була урочиста хвилина, посмішка освітила його чоло.

— Молодець! — сказав Сила Жердяга. Видно одразу козацьку кров. А на війну тобі йти ще рано! Нехай старші йдуть. А далі буде видно. Побачимо, чим дихає німець. Треба буде — всі візьмемо зброю. Ти молодий, роками ще не вийшов, я — старий, сьомий десяток уже доковую. А покличуть нас, слово скаже Сталін, підемо й ми. Сили в нас вистачить...

— А сльози не пускай, — зиркнув і докірливо сказав Тарасу дід. — Бо який же з тебе козак?!

Засоромився онук, витер сльозинку з очей, зник у натовпі. Всі гуртом пішли з кладовища. Дівчата квітами встилали жовтий нагробок. Люди зупинились біля воза, на якому лежали три свіжі соснові скриньки.

Сила Жердяга діловито, з повним знанням справи, оглянув скриньки.

— Кухлики взяли? — запитав він.

— Взяли! — відповів Денис.

— Ложки ж забули?

— За халявою в кожного є.

— Гляди ж мені, хлопці... щоб даром казенного хліба не їли.

— Постараємось! — сказав Денис.

— Все зробимо! — додав Сила.

— Коли над селом летітиму, хусткою махну, — кинув дівчатам слово Остап.

— Тоді рушай! — сказав Сила Жердяга. — Сідай, Тарасе, в передку, поганяй коні.

— Ще й везти їх треба, — незадоволено пробурмотів онук.

А все ж сів за погонича, вдарив по конях.

Віз рушив. За ним пішли, широко розмахуючи руками, немов не знали, де їх подіти, Денис, Остап і Сила. Од'їхавши кільका десятків кроків, зупинились.

— Маріє! — промовив Жердяга до дружини Дениса. — Піди попрощайся з чоловіком, як закон велить...

Марія вийшла з гурту й, дрібно перебираючи ногами, побігла до Дениса. Добігла, кинулась йому на груди.

— А з Остапом і Силою хто попрощається? — запитав, оглянувши табунець дівчат, що стояли недалеко, Сила Жердяга.

З гурту, соромлячись, з полум'ям рум'яncів на щоках, вийшли дві дівчини: білява Клавдія і темна, тоненька Ольга. Всі в селі знали, що Клавдія любить Остапа, що Сила впадає за Ольгою...

— Сміліше йдіть! — сказав Жердяга. — Цілуватись на досвітках одна поперед другої лізли. А тут діло воєнне — хто знає, коли закінчиться завірюха?

— Молодці! — кінчив Жердяга, коли Клавдія і Ольга рішучіше пішли вперед. — Нашим дівчатам соромитись нічого!

Марія ще раз поцілувала Дениса. Остап і Сила при людях поцілували Клавдію і Ольгу, цим назвавши їх своїми нареченими. Тарас посмілішав і, не зважаючи на діда, зробив і запалив цигарку.

Покотив степовим шляхом віз. Три жінки — одна вже ледь зігнута роками, дві — ви-

сокі, стрункі, як тополі, стояли над шляхом. Гурт людей біля кладовища все не розходився.

— Як тихо, — сказав Сила Жердяга. — А війна вже почалася.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Залишили рідну хату Денис, Остап і Сила. Пішла з села вся молодь. Не тільки хлопці—дівчата рвались на війну, брали клуночки, табунчиками тягнулись до міста, ішли—і не повертались!

Через село невпинним потоком на захід ішли й ішли полки. Там відбувались жорстокі бої.

А в селі йшла напружена робота. З лугів до міста пливли валки з сіном. Там його вантажили на залізницю, посилали на фронт. На нивах в густих хлібах від сонця до сонця ходили жатки, на колгоспних токах день і ніч гули молотарки. Працювали всі, хто тільки мав силу. Від села до залізниці тягнулись і не було кінця-краю валкам з житом, пшеницею...

На шляхи налітали німецькі літаки. Зза хмар, як із окопів, виривались зелені, з чорними хрестами на крилах, коршаки. Вони скидали бомби на валки, стріляли по мирним

людям з кулеметів. І ці люди — трудівники українських степів — метались безпорадно на шляхах, не знали, як захиститись самим, як рятувати валки.

А далі люди призвичаїлись, добрали способу боротись з хижакими. Як у клечальну неділю, вони прикривали збіжжя на машинах зеленим гіллям. Їхали шляхом не гуртом, а поодинці. Дозорців-юнаків ставили на вершинах могил. І тільки де з'являвся чорний коршак, одразу здіймався димок до хмар і лунало в степу загрозливо, грізно:

— Летять! Ле-е-етять!

Зразу — машини на узбочини, шофери й колгоспники в канави, в хліба. Лежать, на небо дивляться. Ширяє коршак, ширяє, придивляється, а бачить тільки хліба, копи, де-не-де зелені кущики.

Працював зі всіма й Сила Жердяга. Працював, щоб забутись, щоб не так боліло серце.

Іноді прокидався вночі.

«А може це мені тільки приспилась війна!» — думав він, прислухаючись до шумів хати.

Під піччю, як і колись, сюрчав цвіркун. Тихо дихала на лаві дружина Палажка. Зідхала уві сні невістка Марія. Зібгавшись, на лаві біля столу, міцно й тихо, як всі діти, спав Тарас.

Босий, в полотняних штанях і сорочці, схо-

жий на приєнаного борошном мірошинка, виходив Сяла Жердяга на двір. Довго стояв на порозі рідної хати.

Ніч була тепла, запашна, родюча. У лугах на мочарищах стогнали нічні птахи, на полі перекликались перепели. З садків линули пахощі м'яти, любистку. Небо з кінця в кінець перерізував Чумацький шлях. Вгорі іскрився Волосожар. Все було, як і колись, як і раніше.

І раптом на обрії, де закочувалась вечерова зоря, спалахувала блискавка. Вона зараз же стухала. Ще за кілька хвилин долітала луна.

— Бій там іде! — здригався Жердяга.

І довго-довго стояв він на порозі хати, стежив за блискавками, що спалахували й спалахували на обрії, прислухався до луни далекої канонади.

Ця луна тільки спочатку була далекою. Тільки в перші дні блискавки спалахували потойбіч обрію. А далі блискавки почали наближатись, видно стало не тільки заграви, а й пожежі на землі, луна канонади чулась не тільки вночі, а й вдень.

Тоді село заповонив потік. Із заходу на схід почали їхати підводи. Коней поганяли стривожені чоловіки, на збіжжі сиділи, не сдриваючи очей від неба, збентежені жінки й діти. За підводами, на куцях налигачах плентались і жалібно ревли корови, телята. Оба-

біч шляху йшли сотні людей, яким на возах не вистачало місця. За плечима в них висіли сакви, в руках були костурі. Цей потік влився в село, покотив далі в степ, як невгамовна людська ріка, чим далі все ширшав і дужчав.

Якось увечері до хати Жердяги постукав Дмитро Некрутенко.

— На збори ходімо, Сило Миновичу, — сказав він. — Представник з міста приїхав, слово нам хоче сказати.

Ніхто з них ніколи не був на таких зборах. В селі не світився жоден вогник. Тихо й пусто було на вулицях. На заході червоніла заграва. Жовтувате світло цієї заграви освітлювало майдан, будинок школи, пам'ятник Леніну, людей, що збились навколо нього.

Чоловік, що приїхав із міста, говорив теплим голосом:

— Вони на все підуть. Хочуть запрягти в неволю, забрати собі всі наші багатства!

І луна канонади на заході, і заграва пожежі немов доповнювали слова людини, що приїхала з міста. Заграва була, як паща звіря, що загородив тілом обрій, плюється брудною слиною, дихає вогнем.

— Нічого не залишимо ворогові, — продовжував товариш. — Заберемо хліб, що не

зможемо взяти — знищимо, спалимо, забере-
мо машини, худобу. Всі встанемо на велику
священну боротьбу з ворогом. Підемо на
схід, щоб там зібрати сили й переможно йти
на захід!

І всі в цю хвилину поглянули на схід, про
який говорив товариш. Там було темне небо,
кілька зор — великих і холодних — висіли
на ньому.

— Коли ж виходити?   запитав хтось із
гурту.

Промовець змовчав. Високо в небі загур-
котів у цей час літак. Він гуркотів, перели-
ваючись, захлинаючись, як кіт, що муркоче, а
в цей же час випускає кігті. По цьому гур-
коту всі пізнали коршака. Пролітаючи
над селом, літак скинув зелену ракету. Все
село: білі хатки, майдан, школа, пам'ятник
Леніну — виступило на мить, як на карті. І
коли після того стало темно, очі людей ще
якусь хвилину зберігали цей образ: вирізане
з міді погруддя Леніна, високий лоб, здійня-
ті вгору стрілами брови, глибокі темні очі.

— Треба швидше виходити з села, — від-
повів товариш, коли мотор літака затих у да-
лині. Голова сільради й колгоспу про це под-
бають. Потрібне — з собою, зайвину — в
землю. Все робити тихо, спокійно...

І тоді враз люди загомоніли. Отак завжди

буває: коли людина побачить страшне, вона кам'яніє, коли страшне торкнеться серця — людина не стримається, сполохано, несамовито крикне. А там, коли побачить людина, що страшного не запобігти, а треба з ним боротись, — зціпить людина зуби, замовкне і мовчатиме, поки те страшне переможене буде.

Люди в селі давно відчували наближення страшного. Відчували й мовчали. Тепер, коли завтра — життя, або смерть, коли завтра, може, доведеться залишити рідні хати й подорожувати на схід, — не витримали люди, загомоніли, зашуміли.

— Куди підемо? — бідкались жінки. — Що з дітьми робити? А вже й осінь іде...

— Що його робити? — сокрушливо, поглядаючи на небо, говорили чоловіки.

Але все вже було вирішено. Люди гомоніли, бідкались, а думали про одно: швидше розходитись по хатах, укладати речі, готуватись в далеку путь.

— Ви, Сило Миновичу, зачекайте, — знайшов у темряві Жердягу Дмитро Некрутенко. — Хоче з нами поговорити товариш із міста.

Присіли в темряві, на дубчаку, Жердяга, Некрутенко, голова сільради Олефір, товариш із міста.

— Будемо знайомі, — сказав цей това-

риш. — Петро Іванович Рибаків, — назвав він своє прізвище.

— Чув про вас, товаришу Рибаків. — відказав Сила Жердяга. — І батька вашого Івана Івановича знаю. Працював він колись у наших місцях. Розповів би про нього багато — хороший був чоловік — та ніколи! Нехай іншим часом колись. А сам я — Жердяга Сила Минович, значить, колгоспний бригадир рілничої бригади...

— І про вас я чув, Сило Миновичу, — озвався Рибаків. — Чув, б'єтесь над тим, як на піскуватих ґрунтах великі врожаї брати.

— Не тільки врожаї брати, а й піски знищувати, — зідхнув Жердяга.

І поволі сказав:

— Мріяти в старості я почав. Все про одне думаю, щоб не було в степах наших пісків, глинищ, а один чорнозем...

— Буде такий час колись, — влевнено промовив Рибаків. — Війна з німцями кінчиться, все зробимо... А зараз що думаєте, Сило Миновичу?

— Що ж мені думати? — відповів Жердяга. — Куди люди, туди й я...

— Не всі люди підуть з села, — промовив Рибаків. — Є старі, жінки, діти. Хворі є. Тут вони лишаться. І треба, щоб з ними хтось із досвідчених, наших людей лишився.

— Це б то віч-на-віч зустрітись із німцем? — зрозумів Жердяга.

— Так! — відповів Рибаків.

Жердяга довго думав.

— Голова моя цього не витримає, Івановичу, — сказав, нарешті, він.

— Повинна витримати! — відповів Рибаків. — Заради всіх людей. Заради життя щасливого, що прийде колись.

— Тоді не витримає серце.

— Серце приборкати треба.

— Невже нікого другого немає? — запитав Жердяга.

— Немає, сказав Рибаків. — Та ми про інших і не думали. Люблять вас люди, вірять, кожен душу вам відкриває. А німці, може, не присікаються до вас — адже старість, вік прожили...

Жердяга надовго замислився. Як художник, що, закінчивши картину, одходить на бік і дивиться на свій твір, намагаючись знайти, чого цьому творові не вистачає, так і він у цю хвилину одійшов немов від свого багатолітнього життя й замислився над тим, як закінчити його мусить. Він перебрав усіх селян, подумав про тих, що залишаться в селі, про бабу Палажку, Марію й Тараса подумав. І не знайшов Жердяга іншого виходу, ніж той, про який сказав Петро Рибаків.

— Що ж, — нарешті, закінчив він. — Така вже мені доля, що не можу я від рідної землі одірватись. Не пускає вона мене від себе. От і вся моя судьба!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Дмитро Некрутенко і Сила Жердяга стояли на леваді й дивились в далечінь. За кущами калини, посадженої над ставком, починався і тягнувся без кінця-краю в довжину й широчінь степ. У степу рівними рядами стояли півкопи. Двадцять дев'ять снопів розметано на боки, а тридцятим, найкращим колосистим снопом кожна півкопа вивершена. І скільки не глянь оком — півкопи, півкопи...

— З селом тепер закінчено! — сумно сказав Дмитро Некрутенко. — Олефір людей повів на схід. Скільки то сліз було. Люди, Миновичу, рідну землю цілували...

— Мовчи! — одрубав Жердяга. — Сам бачив, знаю цю любов до рідної землі.

— Трактори вивели, — продовжував Некрутенко. — Худобу погнали. Лишається тепер...

— Чого ж замовк? — поглянув на нього Жердяга. — Кажі останнє слово. Лишається тепер степ. Що ж... зроблене власними руками власними руками й знищимо.

— Шкода! — зідхнув Некрутенко. — Такого врожаю, скільки живу, не пам'ятаю.

— І я такого врожаю не знав, — болісно озвався Жердяга. — Та що зробиш?!

І раптом на суворому обличчі старого засяяла посмішка. Не тільки посмішка — він голосно, по-старечому прикашлюючи, засміявся.

— Ви що, Сило Миновичу? — здивувався Некрутенко. — Чого смієтесь?

— А я оце пригадав, — відповів Жердяга, — як ми торік з тобою у цей час об заклад битись.

— Об заклад?

— Авжеж, — посміхався Жердяга, — я тоді казав, що візьму п'ятдесят центнерів з гектара біля Влозиної могили, а ти, Дмитро Никифоровичу, казав, що візьму я тільки сорок. По руках ми тоді вдарили й півлітра випити через рік збирались.

— Ну й що? — з біллю в голосі запитав Некрутенко.

— Як то що? — запалився Жердяга. — Строк виїшов. Війна війною, а мені все ж здається, що хоч земля біля Влозиної могили й піскувата, а п'ятдесят центнерів на гектарі там вродило...

— Ви знов своєї? — блиснув очима Некрутенко.

— Вмиратиму, а від своїх слів не одре-
чусь, — зашепотів Сила Жердяга. — П'ятде-
сят центнерів гектар біля Вдовиної могили
дав. Ось повір мені, а чоловік я битий...

— У степу буде й шістдесят, а біля Вдо-
виної не більше, як сорок..

— П'ятдесят!

--- Сорок!

-- Тільки п'ятдесят!

Земля піскувата!—добавив Некрутенко.

— Плювати на пісок! — запалився Жер-
дяга. — Коли людина захоче, з піску черно-
зем зробить. Я з покійною Катериною два
роки землю біля Вдовиної могили здобрю-
вав...

Однаково сорок!

— Спорю, що п'ятдесят! -- підставив ру-
ку Жердяга.

- Споримо! - вларив по руці старого Не-
крутенко. -- Що вгодно віддам, і півлітра
вип'ємо...

Вони стояли, тримаючи один одного за ру-
ки: запалені, збуджені, пристрасні.

— Здається, ми трохи погарячкували, —
спробував звільнити свою руку Некрутен-
ко. — Такий час, а ми завелась...

— Не кажи так, Дмитро Никифоровичу, —
довго не випускав руки Жердяга. — Воно,
звичайно, війна. По всіх признаках, затяжна

війна буде, жорстока. Та кінчиться ж колись вона. Люди до села повернуться, на поля вийдуть. — А пам'ятаєте, — запитає хтось, — як ото до війни поспорили Дмитро Некрутенко й Сила Жердяга, що візьмуть п'ятдесят центнерів з гектара біля Вдовиної могили?! — Знаємо, — скажуть люди, — та що з того вийшло? — А те вийшло, — відповість хтось, — що вони не тільки спорили, а й здобрили пісочок, випестили й потім перевірили врожай. Перевірили -- й вийшло — п'ятдесят!..

— Сило Миновичу! — заволав Некрутенко. — Не крайте мого серця. І без того горе...

— Не краю я серця, — промовив Сила Жердяга, — а хочу тільки втішити його в горі. Ось, зажди!

Він зайшов до клуні й одразу повернувся звідти. В руках у нього були два добрячі цепа, мішок, віник, лопата, сито.

— Ходімо через леваду, — сказав Сила Жердяга. — Рукою подать!

Дмитро Некрутенко, нічого не розуміючи й вагаючись, пішов спочатку повільно. Та старий поспішав, і, щоб не відстати від нього, піддав жару й Некрутенко.

Вони зупинились тільки біля Вдовиної могили.

— Тут поруч тік, де молотарка працювала, — сказав Жердяга. — Перенесемо туди півкопи від Вдовиної могили.

Беручи тільки по два снопи й низько згинаючись під їх вагою, вони перетягли півкопи на тік.

— Ну, що ж, вдаримо по одній! — поплювавши на руки, взяв цій Сила Жердяга.

— Доведеться! — відновів Некрутенко.

Шляхом тягнулась валка підвід. Здалеку долітала луна канонади. На обрії кучерявились в небі стовпи іржавого диму. А на току за Вдовиною могилою ляскотіли два ціпи — Сила Жердяга й Дмитро Некрутенко зводили кінець своїй сварці. Поклавши снопи на тік, вони проходили по них воколот, далі розпускали перевесла й ціпилнами рівняли буйне стебло. Золотим потоком синалось спід ціпів зерно, бризкало в усі боки, вогнем грало. З напруженням, але разом і з великою радістю, два досвідчені молотники робили свою справу. Тануло півкопи, вищала й вищала купка соломи, росла гірка янтаревого зерна, змішуючись з половиною.

— Кінчили! — радісно крикнув Жердяга, коли були обмолочені два останні снопи з півкопи. — Тепер дізнаємось!

Над степом віяв дужий вітер. Жердяга набрав у сито намолочене й підставляв його

під струм повітря. Кидав лопатою у струм повітря зерно й Дмитро Некрутенко. Далеко геть летіла полова й порожні колоски, на тік лунко сипалась добірна пшениця.

— А тепер підрахуємо, — пройшовшись по гірці пшениці ще й віничком одмівши останні колоски з вороха, сказав Жердяга. — У мене мішок вивірений, — говорив він, пригорщами нагрібаючи зерно. — Рівно півцента...

— Раз! — крикнув Жердяга, набравши по зав'язку перший мішок і висипавши зерно окремо на тік.

Некрутенко сперся на ціп і невідступно стежив за старим.

— Два! — висипав ще один мішок Жердяга.

Одкинув Нетрутенко ціп.

— Півтора центнера! — крикнув Жердяга, вимірявши третій мішок.

— Давайте я поможу, Сило Миновичу! — спробував наблизитись до зерна Некрутенко.

— Ні, я вже сам! — не підпустив його і близько Жердяга. — Стій собі, спочивай! А я не стомився. Аж ніяк! Четвертий мішок! — висипав він новий і заходився далі нагрібати золоте, добірне зерно.

— П'ятий! — переможно, задихаючись, кричав він.

— Набираю шостий! — лунав у степу його голос.

— Шість! — крикнув Некрутенко, коли старий набрав ще один мішок і коли од намолоченого зерна лишилось ще на добру шапку. — Що ж це виходить?

— Підрахуй, — відповів Жердяга, витираючи спітніле чоло. — На те ти й голова... — І він байдуже почав скидати з штанів і сорочки припалі до них остюки.

— На гектарі цьому стоїть десять кіп, — говорив Некрутенко. — Значить, двадцять півкіп. З півкопи ми намолотили три центнери. Отже на гектарі вродило... шістдесят центнерів...

— Немов так! — згодився Жердяга.

— Ну, знаєте! — тільки й знайшовся Некрутенко. — Бачив я всякого дива. А такого дива, щоб на пісочку взяти шістдесят центнерів пшениці, — я ще не бачив. Не хлібороб ви, Сило Минсвичу, а земельний професор...

Він піймав руку Сили Жердяги й міцно її потиснув.

— Що ти, що ти, Дмитро Никифоровичу, — знітився старий. — Вже й професором мене зробив...

Вони сіли на воросі щойно намолоченої пшениці. Жердяга взяв на долоню зерна й ба-

вився ним — пересипав і пересипав між пальцями.

— Подумайте тільки, який врожай загибає, далі прикидав Некрутенко. — Біля Вдовиної могили шістдесят, а скільки то буде в степу. Це ж на кожен трудовень припало б по двадцять, та де там по двадцять — по тридцять, сорок кіло. Оце трудовень! Яке життя пропадає!

А Жердяга думав про своє.

— Справа не в тім, професор я, чи хлібороб, — говорив тихо він. — Землю любити треба, а вона завжди віддячить.

— Колись, — Жердяга дивився далеко-далеко в степ, де стовпи іржавого диму метались на обрії, і не одривався від них поглядом, немов вони жили його спсгади, — колись ця земелька давала два центнери. Пани любили не землю, а те, що ми на ній плазували, робили на них. Ми ж не любили тоді землі, бо чужа вона була, не наша.

— А що сталось далі? — все не одривався поглядом від стовпів диму Жердяга. — Нашою, колгоспною земля стала на віки-вічні. Чудо на цій землі ми зробили власними руками. Три центнери, п'ять, десять, двадцять, тридцять, сорок.

— Шістдесят, — перебив його Некрутенко.

— Сьогодні шістдесят, — подививсь Жер-

дяга в другий бік, на валку підвід, що тягнулась і тягнулась без кінця-краю в степу. — А колись війна закінчиться. Вийдуть знову наші пахарі на поле. — А пам'ятаєте, — скажуть тоді люди, — що колись Некрутенко й Жердяга взяли шістдесят центнерів з гектара піскуватої землі біля Вдовиної могили? Давайте зробимо всі піски чорноземними. І з усієї землі давайте візьмемо по сто! — І візьмуть люди сто! Двісті візьмуть! Знаєш, Дмитро Никифоровичу, що це за земля?!

Некрутенко довго думав, дивився на валку в степу.

— Знаю! — відповів він. — Знаю, що на цій землі ніякий фашизм ніколи не всидить!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Останній, роботящий чоловік виходив із села. Обійшовши усі хати, де лишались люди, Дмитро Некрутенко наказував:

— Зерно, яке є в засіках, в землю закопуйте. Щоб було з чим зиму перебитись. А про весну не забувайте також, сіяти доведеться, бережіть гречку, просце, ячмінь...

Попрощався Некрутенко у їхній хаті й з Жердягами. Плакала баба Палажка, витирала хусткою очі Марія. Тільки Тарас заздрісно дивився на мандрівника, що вирушав у далеку путь.

— Завели сльози, — бурмотів Жердяга на жінок. — Ходімо, Дмитро, краще на двір.

Була задушлива ніч. Небо голубіло, як дніпрова вола. Степ лежав мовчазний і порожній. Терпко пахли посаджені покійною Катериною під вікнами хати чорнобривці й гвоздики.

— Сьогодні вночі й кінчайте! — сказав Некрутенко.

— Не бійсь, Дмитро, акуратно все зроблю, — відповів Жердяга. — На власне не здригнеться рука.

— Прощайте! — підтягнув на плечах торбинку Некрутенко. — Не поминайте лихом! Ждіть!

— Прощай! — тепло, по-батьківському обійняв, поцілував Некрутенка Жердяга. — Ти... Дмитро...

Йому, видно, було важко говорити.

— Ти, Дмитро, коли що, — все ж знайшов потрібні слова Жердяга, — не забудь про моїх. Дехто вже в люди вийшов. А є ще й жінки. Тарас — молодий, тільки почав в колодки вбиватись...

— Покиньте! — одповів Некрутенко, — самі знаєте, що ніхто про них не забуде. І самим ще жити й жити...

— Це правда, що тільки б жити, — зго-

дився Жердяга: — Коли ж чортів фашист це щасливе життя порушив.

— Ти не ображайся, — заспішив раптом старий. — Але на дорогу я тобі ще одно сказати хочу. Сварка сваркою, війна війною, а люди знов повернуться сюди, земля нам родити повинна. Скажи там людям, що з гектара біля Вдовиної могили ми взяли всі шістьдесят центнерів. Скажи їм, що це не кінець — і сто можна взяти. Всю землю чорноземною радянська влада зробить. Ну, прощай! — Тобі — далека путь! Нехай тобі, синочку, світять зорі!

— Прощайте, Сило Миновичу! Терпіть, зносіть все, ждiть!

— Спасибі! Гарзд!

І пішов Дмитро Некрутенко — голова колгоспу тихою ходою вулицями рідного села. Сила Жердяга, голову схиливши, довго стояв біля хати, прислухався, як поволі завмирають звуки кроків вдалині, й, коли вони зовсім затихли, зайшов до хати.

Але він не міг спати. Походивши з кутка в куток, водички випив, якесь сміттячко од порога до печі одмів.

— Я на хвилинку вийду, — промовив, нарешті, він, натягаючи шапку й взувши чоботи. — Ви, коли тут що, не лякайтесь!

— І куди його проти ночі йти? — забідкалась баба Палажка. — Ще підстрелять.

— Нічого зі мною не станеться. — відповів Жердяга. — Я піду походжу, бо душно в хаті...

На дворі вже потемнішало. Зорі вгорі враз обгорнули хмари. В кількох кроках нічого не видно. З землі почав зриватись і крутив вихорі пропізливий вітер. Сила Жердяга щільно зачинив сінешні двері й опинився в обіймах темряви й вітру.

Але сміливо пішов старий, минув безлюдну вулицю. В жодній хаті не блищав привітний вогник. На подвір'ях — ні душі. На кутках, на колодках, де звичайно збирались хлопці й дівчата, не чулись пісні. Мертве немов село.

Враз село освітілось. На заході креснулась блискавка. Сила Жердяга побачив, що стоїть на майдані, біля пам'ятника Леніну. Просте, рідне й близьке було обличчя великої людини: високий лоб, стрілами здійсняті брови, глибокі, темні очі. Дивився Ленін на село і далі, далі...

І Жердяга поглянув у той бік, куди тягнувся погляд Леніна. Перед його очима з'явилась околиця села, вітряк із спущеними долу крилами, кілька, по живому зрізаних хмарою тополів, степ, копи, ожереди на ньому.

Коли блискавка стухла, до села долетіла луна далекого грому. Знову ударила блискавка, знову пролунав грім...

— Стріляє проклятий! — промовив Сила Жердяга. — Не дає людям спати.

І далі, вже не зважаючи на виблиски й луна пострілів, пішов Жердяга, попрямував у степ.

Старий зупинився біля Вдовиної могили. На обрії не стухали виблиски, не стихала й луна пострілів. Степ мить за миттю заливали хвилі жовтогарячого світла. Серед цього степу довго стояв Сила Жердяга.

Потім він у темряві схилювався до вороха намолоченої з Некрутенком пшениці. Зарив руки в неї, витягнув повні пригорщі. Тепле зерно сипалось і сипалось між пальцями.

— Який врожай! — сказав Жердяга. — Із землі взяли, землі доводиться й віддавати.

Він попрямував до кіп, що починались від Вдовиної могили. Зупинившись біля крайньої копи, Жердяга порився в кишені й щось звідти вийняв. Схилювшись до ріжка копи, прикривсь він піджачком. Блиснув і потух сірничок. Блиснув другий раз.

Прохогом схопився Жердяга на ноги. Схопився — і одступив у темряву.

Півкопи, біля якої він тільки що згинав-

ся, обіймали червоні вогняні язики. Язики ці одразу поширились, поповзли вгору до сухих сінопів. За хвилину палала вся копа. Вітер шпурляв у ніч віхті. Запалало в степу багато кіп, багато рядів. Червоне світло залило все навкруги, це світло було таке яскраве, що виблиски від пострілів на обрії на заході прив'яли й зникли.

А між рядами кіп, яких ще не торкнувся вогонь, ішов Сила Жердяга. Він скрадався в тіні, щось тримав у руках, прямував через леваду до хати.

Дома його зустріла перелякана дружина.

— І то ж повіявся кудись, — сплеснула руками вона, побачивши на порозі старого. — Поглянь, що робиться, весь степ в огні... А його дома немає...

Сила Жердяга стояв на порозі: зібганий, стомлений, старий.

— А це що приніс? — придивилась баба Палажка до речей, які Жердяга тримав у руках?

— Ет, пусте! — одказав він і поклав на лаву два ціпи, мішок, сито. — Валялось на дворі, до хати забрав, щоб не пропало. Колісь знадобиться...

— Погаси світло! — коротко сказав він по мовчанні.

Стара погасила світло. В хаті стало темно.

В цій темряві Сила Жердяга ступив до вікна на покуті й зірвав рядно, яким воно було завішено.

Тоді в хаті розлилося яскраве світло — заграва пожежі в степу.

— Це як у пісні співають, — сказав Жердяга. — Ніч яка, господи... видно, хоч голки збирай! Дай мені водички напиться, бо в горлі чогось пересохло, — попросив він дружину, сівши на лаві біля вікна.

Ковтнув Жердяга раз, одставив кухлик. Тяжко зітхнув, вітер хусткою очі.

— Ти що, плачеш? — тихо запитала його з темряви баба Палажка.

Сила Жердяга силів і дивився на охопленний пожежою степ. З усіх хат села в цей час так само, прикипівши до вікон, дивились люди. Хто пішов із села, бачив, мабуть, цю пожежу. В світлі її ішов на схід Дмитро Некрутенко. Вогонь поїдав на нивах хліб, добутий роботящими руками. Аж до хмар, які розносила заграва, підкидав вітер вогняні віхті.

— Я не плачу, — відповів Жердяга. — Приснилось це тобі, Палажко!

— А вороги наші, — помовчавши, закінчив він, — вороги наші заплачуть! Та пізно буде!

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

За селом цілий день тягнувся бій. Сухо, як дятли, строчили кулемети, чахкаючи краями голубе небо снаряди, з виттям неслись у височінь і падали звідти міни. І жодного людського не чути було голосу й крику, немов заведена машина безжально робила свою справу, залізними клещатами трощила все перед собою.

Тільки вночі люди побачили тих, що цілий день вели бій за селом. До хати Сили Жердяги зайшло кілька чоловіка.

— Запаліть, товариші, світло. Та хату раниш затемніть! — попросили вони.

Баба Палажка завісила ряднами вікна й запалила крихітну лампочку. Кілька червоноармійців, засмалених, чорних від диму, під руки завели й посадили на лаві чорнявого з тонкими вусиками свого товариша, на лобі в якого була кривава пов'язка.

Водички! попросив він.

Нагрілась вода в хаті, — одказав Жердяга. — Побіжу, може, на леваду, свіжої, криничної принесу.

— Не ходіть на леваду! Давайте, яка є!

— А може, товариші молочка вип'ють, — озвалась Марія. — У сінях глечик холодного стоїть.

— Коли зайве — вгостіть!

Поранений і його товариші вишили молска. Іли пухкий, пшеничний хліб, крихту спочили.

— Знову в бій, чи на спочинок? — запитав, сівши біля них на лаві, Жердяга.

— Спочивати тепер, діду, не доведеться, — одповів один. — Вимотали ми під цим селом німця добре. На нову лінію одходим. А там знову будемо чорну кров із фашистських жил точити.

— То вже більш і не будете в нашому селі? — запитав тривожно Жердяга.

— Чому ж?! Колись повернемось, а зараз одійдемо. До широкого Дніпра, до Дону, коли доведеться, заманимо звіря подалі, а потім заходимось йому лани ламати й череп троцити.

— А як же ти підеш? — запитав Жердяга пораненого. — В голову, бач, вцілило!

— В голову — це нічого, — відповів чорнявий, — подряпало тільки. Нога в мене перебита, діду! І то не страшно. Україні важко — грудьми Росія встає... І Кавказ, і Сибір, і Крим. І в армії так один упав, на його місце двоє стають, мене сьогодні поранено — товариші допоможуть. Завтра товаришу важко — допоможу я. Одна сім'я...

Під вікнами цокотіли копитами коні, гри-

міли колеса гармат, пішки тупотіли, йшли люди.

— Може з нами підемо, діду? — простягнув, прощаючись, руку поранений червоноармієць.

— Ні, товариші, громада мені наказала тут залишатись.

І додав тихо:

— Така вже моя судьба, що не можу від рідної землі одірватись.

Жердяга врів червоноармійців. Довго стояв серед двору, слухав, як останні підводи косять на шляху. А далі постелив соломки під грушкою біля хати, вимостився на ній.

Тихо було в селі. Тихо було й у степу. Але не заснув Жердяга. На душі було неспокоїно. Заплющить очі, попливуть зелені й червоні кола, починають швидко обертатись. А далі з цих кол виринала жовта, іржава якась голова, схожа на жабу й на бика. Дивна, страшна голова. Ікла блищать внизу, чорні западини замість очей, на лобі хрест із схожими на роги закарлюками. Розплющить очі Жердяга, світло розвіє марішня, а тільки склепить вії — знову виринає жаб'ячо-бичача голова.

«Мариться і мариться, — думав Жердяга, — що то значить війна!»

...І ранок почався тихо, спокійно, клекотали над селом в безхмарому небі лелеки, з воскової шкірки яблук і груш осипалась роса, змарагдами блищала вона на зеленій траві. Люди виходили з хат, хазяйки готували сніданок — над димарями вились сизі димки.

Спокій села порушила стрілянина. Кілька раз вдарила гармата. Снаряди розірвались на вулицях: один вцілів у школу на майдані, другий здійняв стовп пороху біля вітряка, третій розірвався на причілку зараз же за хатою Жердяги.

Старого обсипало порохом. Грудка землі вдарила по голові. Запорошило очі. Стояв він серед двору, протирав очі.

— Сило! — кричала дружина на порозі.

— Тату! — зойкнула Марія.

— Горить! — крикнув онук Тарас.

Порошинки виплили з очей. Жердяга подивився на світ, побачив село.

В селі не було жодної озброєної людини. Всі залишили його ще вночі. Знали це, безперечно, й німці. Знали, що в селі є жінки, старики, діти.

І все ж вони били по селу. Снаряди з тахкотінням проносились над головою й рвались поблизу. Завиваючи, в височінь летіли міни. Біля кладовища на горбку, заїкаючись,

цокотів кулемет. Над селом у кількох місцях вставав чорний дим.

— Школа горить на майдані, — кричав Тарас, що встиг витеребитись на суху грушку біля воріт. — А тепер загорілась лікарня!

— Злазь мерщій! — гримнув на нього Жердяга. — До льоху ховайтесь!

І всі вони сховались до льоху.

Крізь щілинку в дверях пробивався сірий промінь, освітлював діжки, засіки, підвішені вгорі на жердках пучки цибулі. На землі біля діжок тулились зігнуті постаті: баба Палажка шепотіла молитву й хрестилась, тільки близько де розривався снаряд. Марія прикипіла до засіка, немов прагнула злитись з деревом. Сила Жердяга сидів на землі непорушно, дивився на двері до льоху, ждучи, що вони ось-ось розкриються. Тарас не міг всідіти на місці, все звертався до діда:

— Я побіжу, одним оком тільки погляну, одразу вернусь!

— Сиди, онучок, мовчи. Куди ти підеш?!

Так вони сиділи дуже довго, багато годин. Стрілянина не вщухала, снаряди й міни рвались поблизу. Немов просто над головою строчили кулемети.

Коли стрілянина стихла, всі ще довго не ворушились. Десь у соломці зашарудить мишка, чи курка пробіжить по даху, а кожен

звук видавався страшним, загрозливим, кроки ворога вчувались близько, поруч.

— Я, мабуть, виїду! — процідив Жердяга, бо несила стало зносити цю напружену тишу.

Він ступив до дверей, на хвилинку зупинився, боязко й тихо розкрив їх.

В яскраво освітленому чотирикутникові стояв Сила Жердяга. Обличчя його заливало сонце. За цим обличчям напружено, затаївши подих, стежили всі в льоху.

Жердяга дивився, дивився навколо... і закрив обличчя рукою. До нього підбіг Тарас, не витримали й баба Палажка й Марія — підвелись з землі, пішли до дверей.

День уже минав. В жовтій, аж зеленкуватій хмарі диму хилилось до заходу сонце. До цієї хмари в кількох місцях поривались вогняні язики. Село горіло!

А на грушці біля хати Жердяги висів і коливався труп чорнявого з вусиками червоноармійця, що вночі заходив з товаришами до їхньої хати. Закривавлена пов'язка на лобі розмоталась і тягнулась до землі.

— Німці прийшли! — сказав Сила Жердяга.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Увечері між вцілілими хатами прокотилось:

— Наказав їхній начальник зібратись всім на майдані. Хто не прийде — розстріляють!

— Ходімо! — сказав Жердяга дружині, Марії й Тарасові. — Тепер однаково!

Попід перелазами з усіх кутків села до майдану, скрадаючись, але водночас і боячись скрадатись, то присідаючи, то вирівнюючись, потягнулись сволохані люди. Небагато було них людей, кінів, дів і чоловіків, десяток бабусь, другий десяток жінок. Матері взяли за руки діт. Перелякані стріляниною, а тепер пожежою й хмарою, що застигла небо, діти плакали.

— Шнель! Шнель! — стояли на вулицях і прикрикували на людей німецькі солдати в сірозелених шинелях, у куцях чобітках.

Люди йшли — зігнуті, перелякані, стривожені. І між ними йшли Жердяги: дід, баба, Марія, Тарас.

— Шнель! Вайтер! Вайтер! — гукали німці, помітивши, що люди бояться йти на майдан.

— Ходімо, люди! — сказав Жердяга, і першим ступив на майдан, на якому догорала школа. За ним потягнулись всі.

— Погляньте, що вони з нашим пам'ятником зробили! — прошепотів Тарас.

— Мовчи! — відповів дід.

Але сам подивився на пам'ятник. Він був зруйнований. Лишивсь тільки постамент. А погруддя великої людини німці поспішили збити з підніжжя.

І самі вони були тут же. На майдані стояло кілька військових: солдати і один офіцер. Офіцер був онецькуватий, низенький. Довге обличчя, кирпатий ніс, широкі, немов розірвані, ніздрі, розтягнуті далеко до ушей, схожі на риб'ячі, очі. Він стояв, а біля нього увивався чоловічок в сірому кашкеті, літній, з широкою чорною бородою чоловік.

«На кого він змахує? — подумав Жердяга. — Десь немов бачив його?!»

— Вайтер! Вайтер! — прикрикували німці, штовхаючи людей до середини майдану.

Тоді почались збори. Почав їх офіцер.

— Я єсть комендант села, лейтенант Карл Кірхенбаум, — ламаною українською мовою сказав він, широко посміхнувшись і повівши праворуч-ліворуч головою.

І далі говорив, як по писаному, видно, повторюючи те, з чим йому не раз доводилось виступати в інших селах.

— У Європі вже встановлено новий порядок, — говорив він. — Цей новий порядок встановив наш фюрер.

— Хайль! — заревів чоловік в сірому кашкеті.

— Хайль! — крикнули німці.

Люди мовчали.

— Хайль! — крикнув ще раз і озвірів лейтенант.

— Хайль! Хайль! — кричав чоловік у сірому. І руками, плечима, головою водив, показував, що треба всім кричати це слово.

— Ну... хай! — тихо промимрив Жердяга. І то тільки, щоб всрухнути губами і щоб це помітив лейтенант, який невідступно стежив за ним очима.

— Хай! — прошепотіли люди.

— «Хай тобі чорт!» — подумав Жердяга.

— Цей новий порядок поширюється з кожним днем, — продовжував лейтенант. — Німецька армія принесла цей новий порядок і на Україну.

А далі промовець перейшов до ділових справ і до того, як цей новий порядок провадитись буде.

— Вся влада в селі належить комендантові. Ходити після заходу сонця заборонено. Хто не виконає цього — розстріл. Збиратись по двоє й більше заборонено. За невиконання — розстріл. Пастки худобу в лугах заборонено. Воду брати всім з одного колодязя. Чоловікам, незалежно від віку, кожного ран-

ку з'являться до управи. У кого в хаті буде чужого знайдено, або кого запідозрять в зносінах з мешканцями інших сіл, з більшовиками й партизанами — розстріл, розстріл!

— Щоб виконувати накази командування й стежити за їх виконанням, — розповівши про новий порядок, продовжував лейтенант, — треба сьогодні ж обрати старшину. За старшину у вас буде...

Лейтенант пильно подивився на людей, що стояли на майдані, й примружив ліве око, немов прицілювався...

— Старшиною у вашому селі буде пан Ремез, — сказав лейтенант. — Чоловік він тутешній. Правда, більше як двадцять років прожив пан Ремез в Європі. Але знає всіх тут. І люди, напевне, пам'ятають його. Рід Ремезів — старий, славний, брат його і небіж загинули від більшовиків...

«От він хто! — подумав Сила Жердяга. — Значить Григорій Ремез — куркуль з нашого села — брат йому!»

З далекого минулого вирнула згадка, як він — Сила Жердяга — сам колись, в двадцятому році, власними руками застрелив, немов собаку, Григорія Ремеза.

Тепер брат Григорія Ремеза—Іван Ремез—стояв перед селянами. Чорна, широка боро-

да, хижі очі, кремезний, здоровий. Ну, чисто Григорій Ремез!

«Мертві з гробів не вертаються, — пригадав приказку Сила Жердяга. — А коли хто з них спробує повернутись, — додав він сам до цієї приказки, — то живі йому не дадуть життя!»

— Може пан старшина скаже кілька слів, — звернувся лейтенант до Ремеза.

— Пан лейтенант Кірхенбаум, — скупі процідив Ремез, — розповів всі наші завдання.

— А я пізніше, — сердито кинув на людей він оком, — поговорю про справи... з кожним окремо. Зараз можна розійтись!

Табунцем, за руки тримаючись, немов боячись розгубитись, поверталась додому й родина Жердяга. Попід перелазами, скрадаючись, дійшли до хати. Першою до дверей кинулась баба Палажка. Кинулась—і остовпіла.

Засов на дверях був розбитий. Самі двері розчинені навстіж. В сінях перекинута догори дном діжка. Розсипана цибуля. На долівці валялись ціпи, мішок, сито...

— Заждіть! — промовив Сила Жердяга.— Зараз я погляну.

Вийшовши наперед, він ступив у сіни, став на порозі хати.

Серед хати простелено кілька ряден. На цих ряднах вже накидано було багато ре-

чей: спідниці, плахти, сорочки покійної Катерини, чорна кофта баби Палажки, кілька сувоїв добротного льонового полотна, коралове намисто, срібні дукачі, пояси, парубоцькі гаптовані манішки, хутра, — все це жужмом було скидано на ряднах. А біля розчищеної скрині порались два німці, виймали і кидали на долівку майно Жердяга.

— Добровечір! — тихим голосом сказав Сила Минович.

Один німець повернувся й поглянув на Жердягу банькуватими, червоними очима. Другий навіть не повертався — захоплено перекидав речі в скрині.

— Може допомогти треба? — тим же голосом запитав Жердяга.

Банькуватий схопився рукою за правий бік, де в нього був почеплений револьвер.

— Шюрік! — крикнув він.

— Вибачайте, коли так! — зрозумів це слово й закінчив розмову з німцем Жердяга.

І, пригнувшись у дверях, вийшов на двір.

— Що ж, — сказав він пришиклій родині, — ходімо до клуні! Пересидимо там!

— А в хаті що? — допитувалась баба Палажка.

Жердяга нічого не одповів, а по зеленому, вже присипаному росою шпоришу, попростував, проклав слід до клуні.

Минуло кілька хвилин і з хати вийшло два німці. Вони тягли на плечах рядна. Пройшли мимо повішеного на грушці червоноармійця, зникли на вулиці.

— Тепер можна! — сказав Жердяга. — Ідіть!

Баба Палажка, Марія й Тарас стежкою подались до хати. Жердяга почвалав за ними.

— Що ж нам робити? — бідкалась у хаті стара. — Чисто все до нитки забрали. І те, що на смерть приготувала...

Сила Жердяга стояв на порозі й порожніми якимись очима дивився на спустошену хату.

— І в мене все забрали! — кинулась до своїх схованок Марія.

— Що робити? — запитували в старого одна поперед другої дружина й невістка. — Старцями ми лишились. А осінь іде. Що це таке?!

Сила Минович сів на лаві. Смеркалось. Сутінки заповзали в хату.

— Що це таке? — немов від сну прокинувся він і заговорив — зібгатий, непомітний в сутінках. — Оце називається... німецький новий порядок!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Б хаті було моторошно й пусто. Полягали спати в клуні. Баба Палажка постелила в куточку на соломці ряденця. Так і помостились.

Вітер свистів у дірах клуні. В його перебивах відчувалось наближення осені, навівав він смуток, сум. Жінки закутались, чим попало, стомлені, розтрощені подіями, одразу заснули. Заснув немов і онучок Тарас, навіть похрапувати почав.

А потім Тарас перестав хронти, підвів голову, прислухався й сповз з соломи. Босі ноги тупнули по току.

— Ти куди? — окликнув онука дід.

Тарас змовчав.

— Куди, кажу, зібрався? — знову запитав дід і сам, важко зідхнувши, підвівся, ступив на тік.

— Поглянути хочу, — зашепотів Тарас, — що в селі робиться. Одним оком...

— Нетерплячий який, — торкнувся і погладив голову онука дід. — Ранок прийде — все побачим.

— Тепер хочеться подивитись. Послухати, що роблять німці вночі...

— Ну, вийдемо разом на хвилинку. Тільки тихо, мовчи!

— Добре, діду!

Вони присіли на дубчаку біля воріт клуні. Дужчав і дужчав вітер. Починало дощити.

— Я до хати пройду, дідусю! — попросив Тарас. — Послухаю біля дверей — і назад. І на вулицю загляну.

— Покинь, кажу! Ще пристрелять!

— І миша, діду, не почує. Бур'янами полізу. Ось так!

Він і справді пригнувся до землі, сховавсь у бур'янах, раптом зник з очей.

«Куди ти, капосний?» — мало не зірвалось з уст Жердяги.

А потім розміслив: «Діло сказав хлопець, треба поглянути на вулицю, прислухатись до села, що причаїлось у темряві. Йому — старому — несила, а молодий онук, мов та ящірка, скрізь пролізе. І сам замолоду таким був, умів отак повзати в бур'янах».

Але, коли минуло п'ять хвилин, і десять, і може півгодини, а Тараса не було — занепокоївся Жердяга.

«Щось надумав Тарас! Не інакше! — заболіло серце. — Довго чомусь не повертається».

Та Тарас повернувся. Виріс несподівано з густої дощової сітки, що розстигалась навколо клуні.

— Я тут, діду!

— І то ж мене налякав! — зрадів Жердяга. — Повіявся, і немає, немає...

— А це що в тебе? — запитав він, помітивши, що онук щось тримає в руках.

Тарас опустил те, що приніс, на землю. Він важко дихав. Дід зрозумів, що юнакові довелось іти здалеку й нести щось важке, щось дуже потрібне, важливе.

Не розпитуючи більше, Сила Жердяга схилився до землі. Під пальцями його зазвенів метал. Нічого не зрозумів Жердяга, торкнувся металу в кількох місцях. Торкнувсь його теплою долонею.

І враз Сила Минович розгадав, що це за метал. Під пальцями його руки ожили й стали зрозумілими сліди на металі: риси високого, широкого чола, здійснені, як стріли, брови, щоки, рот...

— Товариш Ленін! — сказав Жердяга.

— Увечері я помітив, діду, — шепотів Тарас, — що вони повалили погруддя. От і пішов, щоб забрати. На вулиці нікого немає. І на майдані ні душі. Туди я повз бур'янами, а назад просто вулицею пішов... Жодного німця не зустрів.

— Молодець! — сказав Сила Жердяга. — Добру справу зробив!

Дощик бризкав дужче й дужче. Віяв холодний вітер.

— Що ж нам зробити з погруддям? — не-
мов сам себе запитав Жердяга.

— У клуні під соломкою сховаємо, — від-
повів Тарас.

— Ні, хлонче! Не годиться! Соломку
вони заберуть, погруддя знайдуть. Нас зака-
тують... І ще раз його пам'ять осквернять.

— А коли на горище хати?

— І там знайдуть!

— Тоді може в криницю?

— Іржа мідь поїсть... Почекай! Я ось
подумаю.

Подумав Жердяга — й вирішив.

— Заступ треба знайти!

— Отут за дверима в клуні стоять, — ска-
зав Тарас.

— Візьми!

Тарас зник у дверях клуні й одразу повер-
нувся з заступами.

— Ходімо! — сказав коротко й попряму-
вав до хати дід.

Тарас пішов слідком.

Біля сухої грушки Жердяга зупинився.

— Візьми ось ножика, — сказав він ону-
кові, — полізь на грушку, мотузок перері-
жеш.

Тарас враз був на дереві. Перерізав натяг-
нутий, дзвінкий мотузок. Сила Жердяга

підхопив на руки важке холодне тіло червоноармійця.

— Голубчику мій! Бач, як витягнувся! Поможи, Тарасе!

Вони разом однесли тіло червоноармійця за клуню, на грядки. Потім взяли заступи й у мовчанні, майже не спочиваючи, вирили яму. А далі вдвох опустили червоноармійця.

— Принеси сюди, Тарасе, пам'ятник, — попросив тоді Жердяга.

Тарас приїс погруддя. Старий поставив його в головах закатованого німцями червоноармійця.

— Мине багато років, — сказав Жердяга, взявши в руки заступ, — і розкопають люди колись цю могилу — не розкопають вони — дощі розмиють землю, вивітрять вітри. Побачать люди білі, пронизані кулями кості. Побачать, землі кості знову з почестями віддадуть, а пам'ятник цей мідний залишать собі. Зрозуміють бо люди, за що помер цей чоловік, за що боролись колись ми. І нові пам'ятники — чудові, величні поставлять вони...

Жердяга скинув піджачок, прикрив ним тіло червоноармійця й погруддя Леніна.

Швидко була закидана могила. Доц змівав сліди ночі, рівняв розкопану землю.

— Світає? — запитала баба Палажка, по-

чувши, що дід і онук кутаються вдвох під ряденцем.

— Ще ніч! — відповів Жердяга. — Глупа ніч! А світати буде. Розвидниться колись!

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Заніміло село, приишло. Люди не виходили з хат, боялись голосно говорити. Вночі не тільки пісень — собак не було чути. Всіх до одного собак вибили німці, мовляв, гавкають, спати не дають. Потім приїхав рудий німець, наказав з собак шкіри зняти, навантажив шкірами машину, вивіз із села.

Вивезли з села не тільки собачі шкіри. Це вже була німецька закуска. А раніше вони все розхватили — з засіків все під віник вимели, у кого корівчина була — забрали, телятко чи кабанчика хто годував — під ніж. А все їм було мало, по хатах німці лазили, вимагали:

— Курка... яйка... мілх давай!

Всім цим заправляли лейтенант Кірхенбаум і старшина Ремез. Лейтенант тримав при собі роту солдатів. Ремез не відпускав від себе ні на крок Савку Гладкого й Тимоша Чумбура. А Гладкого й Чумбура всі добре знали в селі: волоцюги, злодіяки, з тюрми вийшли, коли німці прийшли.

Осіннього вечора старшина Іван Ремез зайшов до Жердяги.

— Добри вечір! — буркнув з порога.

Добрий вечір! — встав йому назустріч Сила Жердяга.

— Знайома світлиця, — зупинивсь посеред хати Ремез. — Колись в гості до Григорія Євдокимовича приїжджав. Отут на покуті по чарці пили... Хороший був чоловік Григорій Євдокимович. За що не брався, все кінчав.

— Правда, згодився Сила Жердяга й пригадав огрядного, кряжистого куркуля Григорія Ремеза, — за що брався Григорій Євдокимович, то все кінчав. Серйозний був чоловік, одним словом — професор заможного життя. В двадцятому році він на фронт сам пішов...

— Україну захищав, — вставив Ремез.

— Іменно Україну, — процідив Жердяга. — На тому фронті і вбили його...

— Більшовики вбили, — сказав, понурившись, Ремез.

Змовчав Жердяга. Пригадалось, як був у двадцятому році на фронті. Зустрів він після бою в лісі Григорія Ремеза. «Хату твою спалив, — сказав Сила Жердяга куркулеві, — сина мого маленького повісив, дружина моя Палажка через тебе захворіла.

Не прощу я тобі цього ніколи, і ніхто ніколи тобі цього не простить!» Підійняв гвинтівку боєць щорсівського полку Сила Жердяга і вбив тоді, в двадцятому році, куркуля Григорія Ремеза.

— Гарячий був тоді час, — сказав тепер, у сорок першому році, Сила Жердяга старшині німецькому Іванові Ремезу...

А ви того гарячого часу, бачу, не прогавили, — блиснув очима, немов вгадавши думки Жердяги, Іван Ремез. — Брата мого не стало, а ви, значить, по гарячому сліду в його хату перебрались.

Громада так ухвалила, — тихо одповів Жердяга. — Після Григорія Євдокимовича роду не лишалось. А мою хату...

«Мою хату спалив Григорій Ремез!» — мало не зірвалось в Жердяги.

— Згоріла моя халупа тоді, — сказав Жердяга. Ну й дали мені хату Григорія Євдокимовича.

У більшовиків заробив, — крикнув Ремез. — Наймитував у них, а вони чужим добром розплачувались.

Сила Жердяга рвучко встав з лави. Став серед хати: босий, у старих, побитих штанях, в полотняній, латаній сорочці, блискучим витертим ремінцем підперезаний. Біля

печі в закутку тулилась баба Палажка. Марія завмерла в хатині...

— Може ви, Іване Євдокимовичу, — запитав Жердяга, — хочете в цій хаті оселитись? Так скажіть — я вийду звідси. Хати в селі порожні стоять. Та ми з старою до всього звичні, можемо й у клуні, чи хлівці жити.

— Не прибіднюйся! — глузливо процідив Ремез. — Двадцять років прожив у чужій хаті, пользуйся, живи квартирантом і далі. Стережи мою хату. Розумієш?

— Ще б не зрозуміти, Іване Євдокимовичу! Всі ми квартиранти на цьому світі... Аж поки на смерть три аршини люди одмірять. Отоді, можна сказати, опинився дома.

— Мудруєш ти все, — посміхнувся Ремез. — Закручуєш ти й закручуєш. І діти, мабуть, у тебе такі?

— Рядові, звичайні ми люди, — відповів Жердяга. — І я такий, і син Денис...

— А де ж цей син твій?—запитав одразу Ремез.

— Не знаю! — байдуже відповів Жердяга. — Ще до війни подався з синами на заробітки до Києва. Там і застряв...

— Гляди мені! — процідив Ремез, — знаю я ці заробітки. Дізнаюсь, що партизанять,

на шибениці затанцюють. І ти разом з ними, за компанію.

Ремез пішов до вікна. Зупинився там, поглянув на червоне, схоже на вишневий сік, небо.

— Кажуть люди, — сказав він, — що ти пахарувати гаразд умієш. Рекордні врожаї немов брав, вислужувався перед більшовиками.

— Пахарував, як і всі люди. А землю, звичайно, знаю. Сьомий десяток доковую. І всі то роки біля неї ходив.

— Тоді скажи, яка завтра погода буде? — запитав Ремез. — Ти, як досвідчений хлібороб, повинен знати.

Жердяга поглянув на степ, на небо, сонце.

— Що ж тут знати?! — навіть посміхнувся він. — Мов у червоне море заходить сонце! Небо чисте, як сльоза. Буде завтра година. І не тільки завтра. Коли молодик у сушу народився, весь місяць буде сухо...

— Місяць строку і я тобі даю, — сказав Ремез. І досі рівний, спокійний його голос враз змінився, став крижаним, скрипучим.

Жердяга одсахнувся від вікна, йому здалось, що сонце впало в безодню за обрієм. І стіни хати позеленіли, немов їх затягла ряска.

← Місяць строку для чого? — запитав

Жердяга й холодний піт виступив у нього на лобі.

Щоб землю засіяти,—відповів Ремез.— Ти ж сам сказав, що споконвіку пахарував. Покажи, на що здатний.

Він говорив короткими реченнями, задихаючись.

— Двадцять п'ять років балувались? Досить! У пана Розенкранца півтораєста десятин забрали — повернути треба. І одробити за те, що двадцять п'ять років користувались. У Висоцького — сто було. Лейтенант Кірхенбаум на сто десятин бумагу з Берліна має. У Григорія Євдокимовича було біля ста. Ти хочеш, щоб я простив тобі це! Хочеш, щоб забув?

— Завтра вранці зібрати всіх, — сказав, мов наказ прочитав, Ремез. — Вивести машини, всю худобу, плуги взяти, культиватори, борони. І орати...

— Три трактори всього лишилось,—спробував Жердяга, — і ті зіпсовані. Конячок на все село десяток. Чим же орати?

Ремез немов не почув його слів. Підійшов до стіни, де почеплено було кілька малюнків — Київо-Печерська лавра, три богатирі сидять на конях, дивляться в далину. Між цими малюнками Ремез набачив в дубовій рамці під склом фото юнака. Юнак був

одягнутий по-літньому: в гаптованій шовком сорочці, підперезаний поясом. Дивився просто перед собою, погляд одвертий, посмішка на устах.

— Син? — запитав Ремез.

— Синок Денис, — відповів Жердяга:

— А це? — показав старшина на фото поруч.

— Онуки мої...

Зірвав, кинув Ремез всі фото на долівку. Вдарив згори по них чоботом. В усі боків бризнуло скло, шмаття полетіло од паперу.

— Бачив? — запитав Ремез.

— Бачу!

— Отаке й тобі буде, кожному, хто на сівбу не вийде, — сказав Ремез.

І вийшов із хати, грюкнувши дверима.

— Який же він страшний, — сказала баба Палажка, коли старшина зник на вулиці. — Чисто, як брат його Григорій.

— Усі вони однакові, — відповів Жердяга — Що колись, що тепер.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Не помилився старий, досвідчений хлібороб. День для оранки видався на славу. В чистому голубому повітрі, мов у спокійному морі, пливло сонце. На землі, на стернях і

отавах зранку лежала роса. Гостре пахли осінні квіти.

Ледь світ підійнявся Сила Жердяга. Розбудив Марію й Тараса.

— На панщину ходімо, діти!

А ще звечора він обійшов людей, що по наказу старшини Ремеза й лейтенанта Кірхенбаума жили на одному кутку села. Всім говорив тихим, випуватим голосом Жердяга.

— Наказав старшина орати. Коли, сказав, люди на роботу не вийдуть, повішає всіх.

— Так що ж робити, Миновичу?

— Підемо — подивимось. Однаково примусять. А коли б що й вродило — сірник знайдеться...

Люди вийшли на поле. Всім миром вийшли, як наказав Ремез. Кілька дідів, каліки-чоловіки, хворі, виснажені жінки. Дітей із собою принесли, бо ні з ким їх було дома залишити. На двох тільки конячках виїхали люди, плужки з собою взяли, борони... Стали табунцем у степу біля Вдовиної могили. Страшні були люди, що по наказу Ремеза вийшли осіннього ранку в степ.

І степ був страшний. Вгорі голубіло небо, вище й вище випливало сонце. Яскраве, сліпуче проміння розливалось навколо. В яскравому цьому сяйві сіріла обгоріла, припала порохом земля. На ній чорніли вириті ні-

мецькими бомбами і снарядами ями. На нивах жовтіли скалки снарядів. Земля була порита, побита, розвернута снарядами.

— Що ж, — сказав і подивився на людей Сила Жердяга. — Почнемо... осінню сівбу.

У плуг запрягли двох конячок. Саков Білець взявся за чепіги. Дочка його стала біля коней.

— Поганяй! — крикнув Жердяга.

І плужок, як та кузка, почав повзти в безкінечному просторі степів. За ним тягнулась чорна, тонка ниточка ріллі.

— А нам що робити? — запитали люди.

— Що ж робити, коли нічим?! — безпорадно відповів Жердяга. — Посидимо, подивимось, що далі буде.

Так вони сиділи й ждали. А в степу повз одним один плужок і коні, незвичні до такої самотньої роботи, часто зупинялись, крутили головами й жалібно іржали.

В пізній сніданок на шляху від села піднялась курява.

— Не інакше, як Ремез, — сказав хтось.

— Тільки він, — одказав Жердяга. — Ви ж, коли що, мовчіть!

Ремез прикотив на бричці. Кіньми правив Савка Гладкий, поруч із старшиною сидів Тиміш Чумбур. За бричкою верхи скакали два німці.

Савка рвучко зупинив коней біля людей і скочив із брички. За ним схопився і Тиміш Чумбур. Вони, як ті пси, виструнчились. Тільки німці не сходили з коней.

Ремез зійшов із брички повільно, спершись на підставлену Чумбурем руку. Він не сказав ні слова. Став на зеленому шпоріші, на єдиному живому клаптику, що лишився після пожежі, й довго дивився, як повзе в степу пара конячок, як кричить на них погонич, як веде гони Саков Білець.

Потім Ремез поглянув на людей. Вони стояли стривожені, мовчазні. Поперед усіх стояв Сила Жердяга: босий, в рядняному, латаному одязі, з непокритою головою.

— А ви чого ледарюєте? — крикнув Ремез.

— Нічим орати! — відповів тихо Жердяга.
— Ото дві конячини — вся тяглова сила, яка в селі лишилась. Багато коней бомбами, коли тут був фронт, вбило, тікали люди з села, вибачайте, на конях, дві контрибуції пан лейтенант наказав — ще десяток коней віддали, а вчора ввечері взяв пан лейтенант ще восьмеро коней. Плужки ми на поле витягли, борони приволокли. Ваш наказ, пане старшина, виконали. І люди всі вийшли. А тяглової сили немає...

— Тяглової сили немає? — посміхнувся

Ремез. — По старому все крутиш і крутиш.
А люди чому гуляють?

— А що ж їм, вибачайте, робити? — відповів запитанням Жердяга. — Що зроблять люди, коли коней немає?

— Чому, питаю, люди стоять?

— Вибачайте, — не зрозумів Жердяга, — а що ж їм бігати, чи як. Коней, кажу, немає... Три трактори вкінєць зіпсовані...

— Орати треба! — крикнув Ремез. — Запрягати плуги й орати!

Яка ж тяглова сила плуги ті потягне? — запитав Жердяга.

Ремез ступив ближче до Жердяга. Він подався вперед, немов думав накинутись на старого. Ступили вперед Савка Гладкий і Тиміш Чумбур. Поводки підтягнули німці.

— Ти, старий чорт, прохрипів Ремез, — дурня не валяй. Наказано землю орати — оріть! Нічого в плуги запрягти — самі запрягайтесь, плуги тягніть!

— Значить, осінню сівбу провести людьми? — запитав Жердяга.

— А то ж чим?! — заікаючись, крикнув Ремез. — Ори людьми, старий чорт! Запрягай їх в плуги! Заступи беріть, зубами гризть землю!

Жердяга одвів очі й поглянув на стел. Степ був сірий, як попіл, безкінечний. На за-

ході в голубому морі вишлювала сіра хмара. В повітрі тягнулись довгі, сірі від пороху, нитки бабиного літа. На людей далі поглянув Жердяга — і їх одяг припав порохом, тонкий шар пороху лежав і робив сірими обличчя людей.

— Чого стоїш? — гримнув Ремез. — Починай роботу!

— Не звик я до цього, — відповів Жердяга. — Не знаю, як людей запрягати.

— Я тебе навчу, хліборобе нікчемний, — посміхнувся Ремез. — Савко! — крикнув він Гладкому. — Покажи їм, як треба орати!

Савка Гладкий поклав на бричку гвинтівку. З передка він взяв батіг, яким поганяв коні. Ступив до плуга.

— Дрючок сюди прив'яжи! — показав Жердязі на колішню.

Жердяга дістав на возі дрючок. Порився й знайшов там під соломкою мотузки. Прив'язав до плуга дрючок.

— Шлейки до дрючка в'яжи! — процідив Гладкий.

Дуже тремтіли руки, а все ж почав прикручувати до дрючка одну за другою шлейки Жердяга. Вісім шлей, у яких колись ходили коні, лежали на землі, як петлі.

— От і готова упряжка, — сказав Ремез. — Починай!

Жердяга крутнув головою, немов йому давило щось у горлі.

— Запрягайтесь, люди! — тихим голосом промовив.

— Ти голосніше кажи! — прикрикнув Ремез. — Кому, кажи, йти. За тяглову силу й усю сівбу ти відповідаєш...

Жердяга поглянув на людей. На одного, другого, третього. Зупинив погляд на невістці...

— Маріє!.. Запрягайся.

Марія ступила вперед, одягнула на плечі шлею.

— Тарасе! — звернувся дід до онука. — Становись!

І Тарас запрягся.

— Іване Дем'яновичу! Софіє! — ім'я за ім'ям називав Жердяга.

Сім чоловіка виряглися в плужок. Стояли й ждали, дивлячись прямо перед собою, на степ. Восьма шлейка — передня, права — лежала ще, як петля, на сірій землі.

Тоді Жердяга ступив вперед. Підійняв із землі шлейку, одягнув її собі на груди.

— Давно б так! — задоволено крикнув Ремез. — Це, як у вас, ударником називали?..

Савка Гладкий взявся за чепіги, свиснув у повітрі батогом

— Соб, — глузуючи, крикнув він. — Пішли, коники!

Вісім чоловіка — батько — Сила Жердяга, невістка його Марія, онук Тарас і ще п'ять чоловіка з усієї сили навалились на шлейки.

Плуг не пішов. Його важко було зрушити з місця. Позаду кілька раз свиснув знову батіг.

— Візьмемось дужче! — крикнув, немов потопає і захлипається водою Жердяга. — Усі гуртом! Р-раз!

Брязнуло залізо. Плуг рушив з місця. Важко дихаючи, низько похиливши голови, з витягнутими вперед гострими плечима, люди брели в степу.

— В'яжіть дрючки до всіх плугів, — кричав на межі Ремез. Несіть мотузки, петлі в'яжіть! Запрягти всіх, орати, сіяти!..

Тиміш Чумбур в'язав петлі до другого плуга. Два німці сиділи на конях і, посміхаючись, безколірними очима дивились на степ.

По сірій, спаленій ріллі сулує плуг. Гаряче сонце висіло вгорі. За плугом тягнулась низка масної, чорної землі...

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

Високо-високо в небі проплив літак. Його майже не було видно — темна цяточка, що ледь посувається в блакиті. А за цяточкою ви-

никав і розпускався в повітрі, як м'яка, жовтувата шаль, слід.

Сила Жердяга довго стояв біля клуні й дивився на цю цяточку в небі.

«Може то онучок Остап літає? — думав він. — Реве літак, як наш, радянський. Літає онучок, дивиться на спустошену нашу землю!»

І біль за рідне село, за рідну свою землю, за поневолену Україну краяв серце старого.

Змарнів, перевівся ні на що старий Жердяга за останній час. Перестав уночі спати, сидів на твердій лаві, прислухався, чи не грюкають німці в вікно, чи не йде часом старшина Ремез, чи не чути п'яних голосів Гладкого і Чумбура, чи не несуть вони нового наказу.

А скільки тих наказів було... Грудьми примусили німці селян землю орати. Забрали все, що було в коморах і засіках. До льохів полізли й витягли звідти, у кого тільки було, капустину, огірок, цибулю. Одривали людей від хат, синів і дочок від батьків, зібрали всіх біля управи, мов худобу, одібрали й погнали кудись канави, рови копати, рити підземні ходи, глибокі колодязі для схованок.

Сиділи прокляті, ховались від літаків радянських в ровах тих, колодязях. А коли осінь змінила зима і замерзати почали німці в шинелях своїх зелених, обійшли вони знову всі хати, забрали останні кожухи, валяціки,

рукавиці, весь теплий одяг. Жінок, дітей, калік не пошкодували — всіх залишили без одягу й взуття — голодних, босих.

«Не знає Денис, не знають Остап і Сила, що коїться зараз на Україні», — думав Жердяга, дивлячись на літак у небі...

І раптом помітив, що біля літака з'явилося щось, схоже на велику, срібну кулю. Ця куля незабаром збільшилась і стала нагадувати хмаринку. Хмаринка ж ця, спадуючи до землі, ширилась і ширилась. Над ліском, що синів на обрії, хмарину підхопив і розкидав в усі боки дужий вітер. Хмаринка ворухнулась крайками — і зникла. А літак тим часом зарнув у глибіню неба — зник.

Похмурий зайшов Сила Жердяга до хати. Зігнуті, схожі на тіні, баба Палажка й Марія сиділи тихо, без слів, у куточку.

— Хоч би світло запалили, — попросив старий. — І так на душі важко!

Завісили жінки ряднами й хустками вікна. Заблимав на комині каганчик.

— Новий рік скоро почнеться, — сказав Жердяга.

Він поглянув на поколупану багнетами долівку, на завалену піч: скрізь шукали німці зброї на словах, а сала, хліба на ділі, все порили, й навіть землю.

— Чимало вже прожив я на світі, — спер-

шиє головою на руки, говорив Жердяга, — а так нового року ще не зустрічав... Холодно, голодно, смерті всяк боїться. І ходить та смерть близько — грає он музика в коменданта, завели німці танці 'на всю ніч, новий рік, видно, зустрічають. Знов уночі п'яні по хатах підуть, дівчат до лейтенанта і Ремеза потягнуть. От яке життя!

І замовкли надовго. На дворі рипів мороз, вітер стогнав у димарі, немов то сліпець грав на одній струні, немов лірник тягнув печальну псалму.

Під вікном почувались тихі кроки. Хтось ішов обережно, криючись.

— Це — Тарас, — сказала Марія, пізнавши кроки сина.

— Ось я йому прочухана дам, — озвався Жердяга, — щоб не ходив так лізно.

І почав, коли юнак зайшов до хати:

— Доки це буде, Тарасе?! У людей дома всі сидять. А ти гасаєш з кінця в кінець по селу, з приятелями своїми все куриш...

— Ні разу я не курих сьогодні, — стоячи перед дідом, відповів Тарас. — Весь час біля двору був...

— Гляди мені, Тарасе, не жури, — продовжував дід. — На серце це дуже шкодить. І голова від нього...

Баба Палажка й Марія щось робили, пора-

лись у куточках хати. Не звертали жодної уваги на діда й онука. Зиркнувши на них, Тарас підсів до діда.

— Наш літак листівки розкидав, — прошепотів він. — Я аж в поле бігав, дістав одну...

— Де вона? — також пошепки запитав дід.

— За пазухою.

— Добре, почекай...

І заходився знову вичитувати онука.

— Гляди мені, Тарасе! голосно говорив Жердяга, немов і не припиняв розмови. — Не кури. На серце це шкодить і голова від проклятого тютюну того дуже болить.

— Не куритиму, діду! — озвався онук.

Тоді Жердяга встав із лави. Подивився на убогу хату, на жінок, що знову забились у закуток.

— Що ж це, стара! — удавано весело промовив він. — Нахнюпились ми, як свині! Новий рік люди в усьому світі зустрічають, а ми киснемо! Чарку доставай, готуй закуску...

— Знайшов час жартувати, — відповіла баба Палажка. — Сам знаєш, що в хаті нічого немає...

— Не жартую я, — вже не сміючись сказав Жердяга, — а по-людському хочу зустріти свято. Німці он, чула, грають, танцюють...

— То ж німці! У них все є.

— Ні, Палазю! — ласкаво промовив Жер-

дяга. — Ні чорта в німця немає. Вкрав — пан, а як пана піймають, все крадене заберуть і пану голову провалять. А нам що?! Нашого в нас ніхто до віку не забере. Були ми й будемо багаті!

— Багач знайшовся, — посміхнулась вже й стара. — Грішним тілом світить, чоботи каші просять...

— Плював я на штани й чоботи, — одказав Жердяга. — Сьогодні вкрали в мене німці чоботи, нові справно колись. А закуску і зараз знайду. Десь, Маріє, — звернувсь він до невістки, бачив я в тебе воскову свічечку. Дай лишень мені її. Піду в комору, там у себе в схованці дечого пошукаю.

Марія знайшла свічечку. Жердяга припалив її од каганця.

— Ходімо, Тарасе, разом до комори, — сказав онукові, — потримаєш мені свічку.

— Не світить там в коморі, — наздогін їм крикнула баба Палажка, — бо знову оштрафують.

— Добре! — щільно за собою зачинив двері старий. — Не вчи вчених.

Ще за кілька хвилин вони обое повернулись. Жердяга в одній руці перед собою тримав свічечку. Рожеве її проміння освітлювало веселе його обличчя. В другій руці тримав він зелений, товстостінний штоф.

— Бідкалась, що нічого випити й закусти, — звернувся до баби Палажки. — А, бач, чарка знайшлась. Є й закуска, — показав Жердяга на шматок сала, який Тарас поклав на стіл. — У тебе ж десь там сухарики може завалялись... і капустки дай!

— Що з літ, то й з ума! — поглузувала баба Палажка.

А справді була дуже рада, що знайшлося чим зустріти новий рік, що свято хоч краєчком заглянуло в їхню хату. Швиденько застелила вона стіл, намочила й поставила в місці сухарів, порізала сало, макітерку з огірками й капусткою подала.

— Тепер чарочки знайдіть і самі сідайте до столу, — сказав Жердяга.

Сіли всі за стіл. На локуті — Жердяга, по праву руку від нього — Тарас, напроти них — баба Палажка й Марія.

— Де ж це ти оковитої дістав? — запитала баба, поглядаючи на штоф.

— Це правда, що оковита! — відповів Жердяга. — Ось я її зараз розпечатаю, а потім скажу, де взяв.

Нелегко було розкрити штоф. Забив його хтось дубовим чоликом, згори валив чолик смолою. Одколупав Жердяга смолу легко, а щоб вийняти чолик, довелось діставати з шухляди в столі шило.

Взяв тоді Жердяга в руки штоф, подививсь на товсте зелене скло. Замріяні були в нього очі, немов далеко-далеко він щось бачив.

— Питаєш мене, звідки цей штоф? — запитав старий.

І почав тихим голосом розповідь.

— Влітку сто, коли німці Катеринку вбили, встав я на другий день вранці, тільки почало світати. Заступ взяв на плечі, пішов до кладовища омучі могилку щоб копати. Заходивсь копати могилку під кущами бузку, де споконвіку Жердяг ховали. Там лежать батьки мої, діди, а як Тарасові, то й прапрапрадіди вічним сном спочивають. Взяв я заступ, дерен розрізав, швидко копав могилу, бо сказано — горе велике. Все глибше й глибше вривуюсь у землю, аж чую — раптом брязнув мій заступ на чомусь твердому. Ну, я руками далі землю розпріб і на знахідку подивився...

Жердяга, не звичний до такої довгої промови, передихнув крихту й продовжував:

— Лежав у землі кістяк людини. Давню лежав, бо нічого від людини не лишилось, потрухла давно й на попіл обернулась і труна. Одні білі кості. А на костях тих багато щербин. В кількох місцях був пробитий череп, перебиті руки й ноги. Давно колись, за Богдана Хмеля, а може ще й раніше, помер якийсь Жердяга в бою з ворогами чесною,

козацькою смертю. А люди, ховаючи його, поклали в труну й штоф цей, щоб по-козацькому й спочивав козак.

— Де ж ті кості подів? — запитала баба Палажка.

— Закопав на дні ями, — відповів старий. — Рівненько уклав, квіточками присипав — і сховав. Нехай, думаю, пращрадід рядом з Катериною спочиває, вічний охороняє її сон...

— А штоф узяв? Хто ж ту горілку питиме?

— Як бачиш, взяв, — сказав Жердяга. — А пити знайдеться кому. Багато років пролежала горілка в землі, а не знадобилась козакові. Ну, подумав тоді я, ніколи не пив, а цей штоф дідівський, козацький візьму, доставлю на стіл, коли над німцями перемога почнеться...

— Де та перемога? — озвалась баба Палажка. — Чуєш он, як німці грають.

Затаївши подих, всі прислухались. За вікном одшкорово рипів мороз, скорбно свистів вітер у комині, а десь далеко-далеко чулась музика.

— Скажений також співає, — замисливсь Жердяга. — По розбурханій воді бреде, вода ось-ось його поглине, а він співає...

Одхилив старий ріжок ряденця, яким було завішено вікно, на двір поглянув.

— Сьогодні ввечері, — сказав він, — літак над селом літав. Може то Остап був. А може

хто інший. А втім однаково, — багато таких Остапів є на білому світі. І розкидав той літак листівки, листи значить з того боку фронту. А ну, Тарасе, — звернувся дід до онука, — прочитай нам ці слова.

Тарас вийняв зза пазухи зібгатий аркушик і заходився читати:

«Брати наші й сестри, батьки й матері, трудящі квітучої колись, сьогодні тимчасово загарбані німцями України!»

— Не так голосно! — сказав дід, помітивши, що онук заналився й підвищує голос. — Тихо читай, бо тепер і стіни слухають.

І Тарас читав далі.

— Ще раз прочитай все! — попросив Жердяга, коли Тарас прочитав листівку.

Тарас прочитав знову все, від початку до кінця.

— Вмиратиму, а слів цих не забуду, — сказав Сила Минович. — Глибоко в серці моїм вони викарбовані.

Він взяв листівку, довго на неї дивився, запалив на вогні від свічки.

— Може тепер вип'ємо? — звернувся, коли згоріла листівка, Сила Жердяга до баби Палажки. — Вип'ємо горілки, яка нам досталась від дідів, вип'ємо за те, щоб усі наші люди бились з проклятими німцями, як діди! За перемогу вип'ємо й за щасливе життя!

Він налив чарку, випив.

— От горілка, так горілка! — сказав Жердяга. — А пахуча яка. І м'яткою пахне, і чебрецем, і полинню. Немов у степу влітку опинився. Вміли діди наші рубатись, вміли й пити.

Баба Палажка поглянула на чарку.

— Налий і мені краплю, — сказала вона. — Вік її не коштувала, не пила. А тепер так хочеться перемоги над ворогом, що й я вип'ю!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Пішовши ввечері до криниці по воду, зустрів Жердяга на леваді двох людей. Вони притаїлись в кущах калини й Жердяга пройшов би, не помітивши їх. Та люди виступили з кущів, коли старий наблизився.

— Добрийвечір! — сказали.

— Добрий вечір! — відловив Жердяга й так розгубився, що мало не випустив відра з руки.

— Не пізнаєш? — запитав перший: з густою бородою, довгими вусами, обвітрений, аж чорний від морозів і вітрів.

— Невже Некрутенко?

— Він самий.

— Господи, боже мій!

І випало таки відро з руки, покотилось по

мерзлій шкаралупі снігу. Потиснув міцно руку Некрутенкові Жердяга.

— Хто б міг думати?! Думав, що одним-один лут лишився. А це хто з тобою?

— Товариш Рибаків. З обласного партійного комітету. Мабуть, знаєш?

— Ну, як же не знати? Добрий вечір, товаришу Рибаків!

Оглянувся навкруті.

— Але що робити, люди добрі?! Перемерзли, мабуть? Голодні з дороги? А до хати йти страшно. Так і пильнують, прокляті душі!

— Ми до хати й не підемо, — сказав Некрутенко. — Набирай води, сам іди до хати. А пізніш приходь до клуні — там поговоримо.

Жердяга набрав відерце — така ж прозора, чиста вода — повернувся стежечкою до хати. Присів там, з старою словом перекинувся.

— Сухариків мені дай, — сказав пошепки. — І до них щонебудь!

— Як день, то й сухарі! — забідкалась баба Палажка.—А де їх набрати? Все віддамо людям, а самі полухнемо!

— Мовчи, стара, мовчи! Є люди голодніші від нас. А ми якось переб'ємося!

Коли зовсім стемніло, зайшов Жердяга з вузликим до клуні.

— Десь тут я лопату забув, — тихо сказав, ставши на воротах.

— І лопата тут, і ми ждемо, — озвався із темряви Некрутенко, — Давай руку, Миновичу, лізь сюди, на засторонюк.

В клуні було захисно, тепло. Приємно пахло луговим, перемішаним із квітами, сіном. Жердяга переживав давно, з дитинства ще відоме поуття: гості, рідні люди прїхали, зараз почнеться бажана розмова.

— Скажіть же, — попросив Жердяга, — що в світі робиться. Бо ми, як у тому лісі. У лісі, кажу, сидимо, а навколо одні вовки.

— Одступили, заманили німця подалі, як і думали, — сказав Рибаків. — А там зібрали сили й тепер починаємо його з нїр викурювати. Вже від Москви відігнали.

— А ти, — перебив Жердяга, — скажи мені правду, товаришу Рибаків. Може ти й з товаришем Сталїним говорив?

— Сам не говорив, — відповів Рибаків, — але багато раз чув його слова.

— І що? — посунувсь ще ближче Жердяга.

— Каже товариш Сталїн, що перемога наша недалеко, що фашизм буде знищений, що на нашій землі знову почнеться щасливе, радісне життя.

— І нікоторого, значить, сомнєнія?

— Нікоторого!

— А ви, значить, партизани? — запитав Жердяга.

— Тепер весь народ партизан! — відповів Некрутенко.

— Правда! — згодився Жердяга.

Трохи помовчали. По вулиці з піснюю пройшов загін німецьких солдат. Пісня була криклива, неприємна, зовсім не схожа на ті пісні, які колись чуло це українське село.

— Послухай тільки пісні, Дмитро, — прошепотів Жердяга. — Немов вовча тічка...

— А ти чого кликав нас? — запитав Некрутенко, коли німецьке голосіння затихло вдалині.

— Не кликав я, — одказав Жердяга, — а так із своїми людьми переказував, як тут справи. Сам кажеш, що тепер весь народ партизан.

— Це так, батьку, — відмовив Рібаков. — А тобі спасибі.

— Завіщо?

— Сам знаєш. Скажи краще, що в них тут за склади?

— І вдень і вночі сюди везуть, — говорив Жердяга. — Снаряди, ящики з патронами. Ото, знаєш, Дмитро, наші колгоспні стайні на околиці, три їх там, кожна метрів мабуть п'ятдесят буде в довжину, так всі їх завалили снарядами. І ще везуть, везуть...

— А там близько біля стаєнь люди живуть? — поцікавився Рибаків.

— Далеко хати! — відповів Жердяга.— Та й у тих нікого немає. Ремез нас всіх на один куток загнав.

— Переказував, Миновичу, — запитав Некрутенко, — про Ремеза, що зовсім визвірився?

— І не кажи! Позабирав все до цурки. Тримає біля себе зграю злодіяк. Що тільки вони виробляють! Над старими знущаються, дівчат безчестять. А тепер, коли в сусідніх селах повбивали старшин і Ремеза волосним зробили, зовсім він розперезався. День і ніч п'є, їсть, собака, і п'є.

— Я й забув за розмовою, — пригадав раптом Жердяга. — Тут моя стара сухариків дала. І щось до них...

— А й справді поїсти не завадить, — зрадів Рибаків. — Ніч ще довга, роботи багато. А їли ми тільки вралці. Доставай сухарика!

— Стара вам і по чарці прислала, — вийняв з вузлика Жердяга штоф. — Давня горілка, козацька. Ковтніть, щоб на морозі не застудитись.

— І за це спасибі!

Вони заходились їсти. А Жердяга тихо говорив:

— Пригадалось оце мені. Років більше як двадцять тому голод був у Москві й Ленін-

граді. У великій небезпеці революція була.. Приїхав тоді до нашого села загін продармійський, щоб у куркуля хліб вирвати й дати його голодним робітникам і селянам. За начальника в тому загоні хороший чоловік був, посланець самого товариша Леніна. І тоді найбільший куркуль нашого села Григорій Ремез, у якого загін розкопав яму схованої пишениці, вбив дорогого того товариша Івана Івановича Рибакова. Це твій, товаришу Рибаків, батько був...

— Колись, — продовжував Жердяга, — Григорій Ремез на німців спирався. Прогнали ми німців, а самого Григорія Ремеза вбили. Тепер брат його Іван Ремез знову німців привів, пробує наверх вибитись!

— Нічого з того не вийде, Миновичу! — озвався Рибаків. — Сини Рибакова живі, за себе постоять і за батьків віддячать.

— Знаю, що не вийде! — сказав Жердяга. — До того й кажу.

Він піймав у темряві руку Рибакова і міцно потиснув її.

— Підемо! — сказав Некрутенко. — Роботи ще багато!

— Прощай, старий! — попрощались біля кущів калини на леваді. — Коли що, знову переказуй людям.

— І не май ніякого сумніннєня, — додав Ри-

баков. — Праве наше діло! Переможемо!

— Знаю! Вірю! — палко впрямовив Жердяга. — Спасибі!

Потім звернувся до Некрутенка.

— Не бачив там часом Дениса мого й онуків?

— Не бачив, але чув. Б'ються хлопці добре...

— Доведеться бачити, скажи... Нехай б'ються ще краще, нехай не дають пощади ворогові. Швидше нехай ідуть, бо кличе, ой, як кличе їх Україна. І ще скажи, що ми тут постараємось, все зробимо...

Зникли нічні гості Жердяги, розтопились їх тіні в темряві.

Тихо, повагом почвалав стежечкою Жердяга до хати. Баба Палажка вимостилась на лаві. Марія не спала, прибирала.

— А Тарас де? — запитав старий.

— В селі десь гасає, — відповіла Марія.

— От клятий хлопець, — вилаявся Сила Минович. — Почекаю його, одчитаю, щоб у такий час не тинявся.

Не скоро ще прийшов Тарас. Скрадаючись, одімкнув сінешні двері, чоботки зняв і тільки тоді ступив до хати.

— Тарасе! — покликав дід.

— А що?

— По селу лазиш, з такими, як сам, цигарки палиш?

— Не курив, діду! От, провалиться на цьому місці, не курив!

— А де був?

Онук підступив ближче до діда й зашепотів:

— Ото ви в клуні з людьми говорили. А я на дворі гуляв, щоб часом німці не наскочили. Коли ж вони пішли, я рушив за ними слідком. Чужі, думаю, люди, де німецькі пости не знають. Аж вони, бачу, все знають. До кінця левади дійшли, а там розбились: один поліз до майдану, другий до колгоспних стаєнь...

— Тарасе! — гримнув Жердяга. — Щось ти дуже розумний став. Все знаєш...

— Нічого я не знаю! — жваво одказав Тарас. — Били б мене, катували німці. А нічого б не сказав...

— І що то за народ пішов, — на всю хату сказав тоді Жердяга. — Не народ, а справжній партизан.

— Ти мене кличеш? — запитала баба Палажка, почувши, що старий бубонить щось серед хати.

— Та ні!

— А це що? — сполохано крикнула баба.

Від яскравого світла, що залило враз хату, стало видно, як вдень. Здрігнулась, захита-

лась земля. Страшний, велетенський вибух сколихнув усе село. Після першого вибуху стався другий, третій. На околиці села вирував, здіймався до неба вогняний стовп.

— Що це? — кричала баба Палажка. — Сило! Що це? Грім?

— Грім! — крикнув і Жердяга. — Це той грім, після якого весняний дощ починається!

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Тільки розвиднилось, послав Жердяга Тараса до села. Швиденько впорався онук; повернувшись, розповідав:

— Вночі всі склепи німців полетіли в повітря. Де стояли колгоспні стайні, тільки ями лишилися. І старшину хтось вбив. Крізь вікно: Прямо в голову. Лежить Ремез на підлозі, весь у крові...

— Догавкався собака! — зраділа баба Палажка.

— Мовчи! — з покутя озвався Жердяга. — Тепер почнеться!

Ще за годину Тарас знову забіг до хати.

— На сход усіх зганяють! До коменданта повели партизана. У лісі піймали. Руки зв'язані за спиною. А їх чоловік двадцять кругом нього.

Був чудовий, морозяний ранок. Далина зда-

валась прозорою й близькою. Люди стояли в мовчанні. Лейтенант Кірхенбаум — зеленкуватий, пухкий — не знаходив собі місця, все ходив і ходив, дивився то в далину, то на людей, що мовчки стояли на майдані. До телефонного стовпа, закопаного обіч, високо над землею був прибитий дубовий об'ясок, а в кінець його загнаний залізний гак. Кінець мотузка, пропущеного через цей гак, розгойдував вітерець. Стовп оточували понурі, мовчазні німецькі солдати.

З будинку, де колись була управа колгоспу, вивели партизана. Він спускався з ганку, низько похиливши голову, немов боячись впасти, пильно дивився на східці.

Тільки ставши на тверду землю, чоловік зупинився, підняв голову. Голова партизана була в крові, лоб—розкраяний з кінця в кінець.

— Добридень! — розкрив закривавлений рот і звернувся до людей партизан.

— Собака! — крикнув лейтенант, що не ждав такого початку.

Кілька солдатів штовхнули партизана й він, блиснувши очима, не оглядаючись, пішов вперед. Люди перелякано розступились, дали йому дорогу.

Сила Жердяга з одного слова пізнав голос партизана. Тепер він пізнав і його обличчя.

Петро Іванович Рибаків, з яким він учора говорив, ішов мимо нього. Ішов, дивився на людей. Ось його очі зустрілись з очима Жердяги. Зустрілись і, немов зроду не бачили їх, попливли далі. І багато хто з людей, які стояли на майдані, пізнали більшовика Рибаківа, що кілька раз приїжджав до них із міста. Пізнали й жахнулись. І забули його ім'я.

Солдати зупинили Рибаківа перед лейтенантом.

— Ну от, — сказав Кірхенбаум, — ти відмовився розповісти правду в штабі й побіцяв признатись перед всіма людьми.

— Я й признаюсь, скажу правду.

— Твоє ім'я? — крикнув лейтенант Іван! — відповів Рибаків.

Прізвище?

Непомнящий...

-- Вас іст дас Непомнящий? — роздратовано запитав лейтенант.

— А це значить по-нашому, — відповів Рибаків, — що я не пам'ятаю свого прізвища.

— Давно забув його?

— Як вас любачив, пане!

— У, україніше швайн! — рипнув зубами лейтенант.

— Я вже це чув! — сказав Рибаків.

Кірхенбаум зробив кілька кроків по май-

дану вперед, повернувся назад. Солдати, що не розуміли мови, пильно стежили за кожним рухом свого начальника.

— Ти убив старшину? — знову почав допит лейтенант.

— Я ніякого старшину не знаю.

— Ти вчинив вибух складів?

— У мене ніяких складів немає.

— Це все зробив ти, з своїми партизанами. Скажи, де вони?

— Я ніяких партизанів не знаю.

— Більшовик проклятий! — лютував лейтенант. — В чому ж ти хотів признатись перед людьми? Брехав собака! І зараз брешеш?!

Рибаков поглянув на людей, які переляканими очима дивилися на нього. Поглянув, немов сказав своїм людям:

«І чого боїтесь, браття?»

Потім він звернувся до лейтенанта, всі сили зібрав, щоб слова його звучали дужче.

— Я ніколи не брехав і зараз скажу правду. Нехай її чують люди..

Лейтенант витягнув вперед голову й одкинув назад, за спину руки, немов хотівся до стрибка.

— Не вбити вам ніколи нашої більшовицької правди! Не панувати вам ніколи над нашим народом! Іде сюди Червона Армія! Горить полум'я партизанське! В бій нас веде

батько Сталін! А всі ви, як собаки, загинете! — встиг крикнути Рибаків.

— Капуть! — заверещав лейтенант. — Повісити! Шнель!

І це були слова, які гаразд розуміли лейтенанта Кірхенбаума солдати. Вони схопили Рибаківа, потягли до шибениці. Натовп хотів кинути врозтіки. Прозвучало загрозливе: «хальт» і люди зупинились. Солдати затуляли рота Рибаківу. Але він ще встиг крикнути:

— Справа Леніна живе! Перемога буде за нами! Смерть фашистам!..

І замовк...

— Дай мені, онучок, руку! — тихо сказав Жердяга Тарасові...

Коли повернулись додому, баба Паласжка впала в кутку на долівку й почала шептати слова молитви, яка зринала з далеких років, десь із дитинства.

Сила Жердяга жививуз Марії й Тарасу, щоб вони вийшли в сіни.

— Не заважайте бабі, — сказав він там.— Нехай помолиться, одведе думу.

І додав, побачивши, що Тарас не розуміє його.

— Кожен проклинає німців тими словами, які знає!..

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Сила Жердяга поволі зайшов до хати. Спочатку постояв у сінях, потім переступив поріг. Зупинився, обвів хату довгим поглядом, немов не знав, де опинився, і не знав, з чого почати розмову.

Це помітила дружина.

— Що трапилось? — неспокійно запитала вона. — Чого кликали?

Аж тоді стямився старий. Посміхнувся, немов нічого й не трапилось, правою рукою вусики й борідку погладив.

— Ет! — відповів. — Чепуха, одним словом. Начальник їхній, лейтенант Кірхенбаум, кликав. Про село розпитував, хто, мовляв, чим дихає. Ну далі знову своєї про партизан. Не знаєш хіба, що він розпитувати може?

Баба Палажка опустила голову. Не сподобалось їй, що говорить Сила про страшні речі, а голос у нього веселий...

— Про наших нічого не чули? — з куточка озвалась Марія.

— Чути, чути, Маріє! — відповів Жердяга. — На шляхах мости летять в повітря. Уночі виходив на двір — заграва на сході жевріла. Оце до дому йшов — чути гармати там гудуть...

— Коли б уже швидше! — промовила Марія.

Вечірні сутінки заповзали в хату. Баба Палажка не топила печі — було холодно.

— Вікна треба в хаті на день розкривати, — тихо говорив Жердяга. — Весна прийшла, сонечко пригріло. Я оце тільки що старий, а то б давно босий ходив. Хороше отак по весняній теплій землі ногою ступати...

— А де Тарас? — запитав Жердяга.

— На вулицю пішов. Зимою, було, в хаті не сидів, а тепер зовсім не вдержиш...

І цього вечора, як це не дивно, чомусь не сварився старий, не сказав, як завжди, що повівся десь онук, що курить і курить з приятелями. Натомість він звернувся до дружини.

— Ішов — думав, в хату зайшов — забув. Ти б мені нову сорочку знайшла.

Сплеснула баба руками.

— І так сорочок немає. Вчора тільки одягнув.

— Таке й приверзлось тобі, — відповів Жердяга.

— Одягали, тату! — вставила слово Марія.

— Тебе не питають — мовчи! — сказав невістці. — Дай но сорочку, стара, — знову звернувся до дружини. — Отам до зав'язки була, не одягана ще.

Все густіше й густіше сутеніло в хаті. Не стала баба Палажка сперечатись, знайшла в схованці під полом нову сорочку, подала їй.

— Сьогодні вранці, Маріє, бачив немов я в столі у шуфляді зав'язку до коміра. Знайди лишень!

Марія знайшла, дала батькові зав'язку.

— От і все в порядку! — сказав він. Пішов до хатини, пивиденько там сорочку одягнув, комір по-темному зав'язав.

— Чи не Тарас прийшов? — запитав Жердяга, почувши, що брязнув засов у сніях.

— А то ж хто?

— Вийшов Жердяга в сніи.

— Тарасе! — прешенютів.

— Я тут! — озвався онук.

— Ходімо на двір. Справа є.

Разом вийшли на двір. По молодій, м'якій травиці попрямували до клуні. Стали під стріхою, сховані сутінками. На околиці села клубками здіймався до неба дим.

— Кого зашалили? — запитав дід.

— Гонтаря Демида сьогодні.

— А кричав хто на майдані? До дому я йшов, так чув...

— То вони Гонтаря вішали, — відповів онук. — Дошку йому на грудях почепили, що це за місток, який за селом партизани спалили.

І додав згодом юнак:

— Смерті він дуже боявся — Гонтар. Ве-

дуть його — два німці спереду, два — ззаду — до шибениці, а він кричить: — Рятуйте, люди добрі! Рятуйте, рідненькі! Дуже смерті боявся...

Жердяга поглянув на Тараса. У того дрібно смикалась губа і ламав він і все не міг поламати в пальцях якусь нікчемну травинку.

— А ти смерті не боїшся? — запитав хрипко Сила Жердяга в онука.

Тарас помовчав. Дивився на стовп диму, що підіймався над селом.

— Ні, діду! — відповів Тарас. — Не боюсь я смерті. Жодного слова не сказав би, і не просився б. Нехай вішають, нехай стріляють!

Він говорив це зовсім не по-дитячому, запально, переконано.

— Хороший ти в мене онук, — сказав Жердяга. — Сміливий, тямущий. Я нічого не забув, все знаю, Тарасе. І коли ти пам'ятника тоді вночі приніс, і коли листівку в полі під новий рік шукав, і коли нас у клуні охороняв. Хороший ти в мене онук!

— Навіщо ви, діду?

— Так треба, — відповів Жердяга. — Виростеш колись — сам все зрозумієш. А зараз випало так, що доведеться тобі йти на велику справу. Зробиш її — армії націй допоможеш, а не вигорить — може й смерть приймеш...

— Діду! — прошепотів Тарас. — Та хоч на край світу!

— Знаю! — продовжував Жердяга. І винувато, тихим голосом додав: пішов би я, ввік не пустив би тебе, коли ж сам іду в другий бік, і також, Тарасику, на смерть!

Довго мовчав дід, не знаючи немов, з чого почати далі.

— Пригадуєш,—нарешті запитав він,—як ми колись з тобою з базара на базар ходили, щоб корову сементалку купити?

— Пам'ятаю, діду!

— А пам'ятаєш, як ми по області їздили, щоб дзеркального коропа для наших ставків знайти.

— Пам'ятаю!

— Шляхи знаєш?

— Всі шляхи, кущики, яри, ліси, болота.

— От і гаразд. Тоді слухай. Треба тепер тобі взяти батіжок у руки й піти до Піщаного. З Піщаного рушай на Каленики. З Калеників на Хоцьки. Там пройдеши яром, вийдеши на Мельники. Коли затримають німці, кажи одно: корову, мовляв, шукаю... Або інше — батько помирає, до лікаря йду.

— Та я кожного з них обдурю. Учора цигарки вони до свого штабу привезли...

— Знаю, знаю, — посміхнувся Сила Жердяга. — Дві пачки цигарок ти в них підмах-

нув. Бачив, де ти їх сховав — в коморі під жлуктом стоять. Що взяв у них — молодець — у нас вони ті цигарки вкрали. А що куриш, Тарасе, — то кепсько, дуже це на серце шкодить і на голову...

— Я не куритиму! — сказав тихо Тарас.

— А коли дійдеш до Мельників, — продовжував дід, — діждись ночі і тоді перейди фронт. На фронті — дивись. Там почувеш, як примлять гармати, як віч-на-віч сходяться люди. А ти не пужайся. Фронт — він страшний, коли про нього розповідають. А сам опинишся там — і зовсім не страшно. Ну, зумієш перейти фронт?

— Зумію!

— До наших дійдеш — начальника попроси, скажи так: у середу ввечері партизани виведуть сот дві німців до болота поблизу Ковраїв. Там тільки одно болото є, нехай подивляться на карті. От вони нехай там засідку зроблять і зустрінуть німців, як треба. Зрозумів?

— Все зрозумів, діду!

— Ходімо до хати! Стемніло, тобі час в дорогу рушати.

— Добре!

Вони зайшли до хати.

— То ж така причина, — винувато сказав бабі Палажці старий. — Приходили оце з

штабу, наказали мені з Тарасом пакет нести до Піщаного.

— Боже мій, боже мій. — загорювала баба. — Куди ж вони вас женуть, на що посиляють?!

— Не плач! — голосно промовив старий. — Краще знайди торбинку та харчів — цибулинку якусь і сухарик на дорогу нам поклади.

Бідкаючись, обливаючись сльозами, зібрали жінки торбинку.

— Ти йди, Тарасе, до їхнього штабу, — голосно в хаті сказав Жердяга, — пакет бери. І я зараз туди прийду.

— Прощайте! — сказав на порозі Тарас.

— Прощай! — відповіла баба Палажка.

— Стережись, синку! — обняла Тараса мати.

— Ти мене не жди, — сказав Сила Жердяга, вийшовши на двір з Тарасом. — Іди, як я сказав, Зараз проберись левадою, до Вдовиної могили вискочини... Далі гайками прямуй. Уночі постарайся побільше пройти.

— Прощайте, діду!

— Дай я тебе поцілую! Отак! Ну прощай!

Скинувши вузлик на плече, пішов Тарас до левади.

— Тарасе! — покликав його раптом Жердяга.

Онук повернувся.

— Я тобі ось що скажу... Курити ти лю-

биш. Так я тобі дозволяю курити, Тарасе! Ти тепер дорослий! Зайди в сінні, візьми під жлуктом цигарки свої.

— А я вже взяв їх!

— Коли?

— Ви ото в сінях закашлялись. Ну, а я й впорався.

— От, молодець!—сказав Сила Жердяга.— Справжній козак. Ну йди!

Тарас пішов. На весняній м'якій землі враз стихли звуки його кроків, і все затихло в селі. Лежало воно мовчазне, повите легеньким туманом. Тільки на леваді, в кущах калини заливався співом соловей.

— Піду й я! — сказав Жердяга жінкам, повернувшись до хати. — Давайте шанку, чоботи, цілок мені, Маріє, знайди!

Одягнувся він добре, немов у далеку путь.

— Прощайте! — промовив. Не горюйте тут. Ждіть! Ми скоро повернемось. А коли що — до Сакова Більця звертайтеся, до теляра нашого... От і все!

Вийшов із хати. Тупнув раз, другий за причімком — все затихло. Баба Палажка довго сиділа мовчки.

— Маріє! — окликнула вона дочку, коли зовсім стемніло.

— Що, мамо?

— Сижу оце я,—сказала баба Палажка,—

■ страшно мені стало. Знаєш, дочко, що нову сорочку, отак як сьогодні наш батько, так сорочку тільки на смерть одягають...

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Довго сидів Сила Жердяга на подвір'ї штабу, поки його викликав лейтенант.

— Зібрався? — запитав Кірхенбаум.

— А в мене збори короткі, — відповів Жердяга.— Шалку на голову, ціпок у руки— от і все.

Лейтенант встав за столу. Від нього дуже несло перегаром. Обличчя його, на яке падало жовте світло лампи, було зовсім п'яне — маслянисте, пухке.

— Гляди ж мені, — сказав Кірхенбаум. — Ти йдеш перший. І ти за все відповідаєш.

— Я знаю, — байдуже відповів Жердяга.— Знаю, за що відповідаю.

— Документ на сто десятин землі, — продовжував лейтенант, — одержиш у місті. Тільки ми обійдемо ці прокляті містечки, які зірвали партизани, і оточимо, знищимо самих партизан, ти одержуєш документ на землю.

— Спасибі, — одказав Жердяга. — Дуже я люблю землю й усе заради неї зробити можу.

Кірхенбаум налив склянку вина й випив.

Скривився, пошарив очима по столу, набачив коробку з цукерками й проковтнув кілька.

— Ти чого? — запитав він, помітивши, що Жердяга не сходить з місця. — Може їсти хочеш?

— Ні, — відповів Жердяга, — незвичний я багато їсти. А тепер у воєнний час і зовсім мало їм... Стою — жду вашого наказу.

— На! — схопив зі столу і, загорнувши їх в лимат паперу, подав лейтенант Жердязі кілька цукерок. — Візьми!

— Дякую, — відмовивсь старий. — Марно про нас турбуєтесь. Не варто. І їсти не хочеться. Ніч зараз.

— Візьми! Візьми! — наказав лейтенант. — Бери, кажу!

Сила Жердяга мусив взяти цукерки.

— Іди! — крикнув Кірхенбаум. — Я скоро вийду.

Парувала весняна, напоєна водою земля. Важко було дихати. Над самою головою висали кошлаті хмари. Десь здалеку-здалеку, немов з дна глибокого озера, долітала луна пострілів. Потім вгорі почали ревити мотори літаків. Здавалось, що летять машини зовсім низько. Але косий промінь прожектора за селом довго намагався пробити товщину тумана, а знайти літаків не міг. На подвір'ї штабу, де жив лейтенант Кірхенбаум, збилося

кілька сот солдатів. Почувши гуркіт моторів, їжачучись від вогкості, вони згинались, були схожі на поламані тіні. Вони перекликались, розмовляли різними мовами, яких не розумів Сила Жердяга.

«Боже мій! Боже мій! — подумав він. — Немав сон все це. Та й у сні такого не вигадаєш!»

Він присів між цими, зовсім чужими йому людьми на дримотні й так сидів, спустивши руки долу, опустивши голову.

Раз тільки підійняв її. Здалося, що здалеку, десь із степу, долетів клич.

— Сило! Си-и-ило!—продунало немов там.

Довго слухав Жердяга, зрозумів, що то йому тільки вчулось. Просто стогне, як завжди весною, прокидаючись, степ, дзвенить, відповідаючи на шум вдалині, земля.

«І це, як сон! — думав Жердяга,—Знаєш, що ждуть весни люди, сам ждеш її, стогне, кличе вся Україна... От і дзвенить в голові цей клич!»

На ганок вийшов лейтенант Кірхенбаум.

— Ахтунг! — провеслось у дворі.

Вишикувались солдати, пішли через село.

На майдані в сірому тумані на телефонному стовпі коливався труп Демида Гонтаря. Ніхто з солдатів не поглянув на труп, але всі вони шарахнулись вбік, звернули з шля-

ху, як шарахаються, звертаючи з шляху, кені, почувши близько щось страшне. Тільки Жердяга пройшов рівно шляхом, попрощався з Гонтарем довгим, теплим поглядом.

«Казав Тарас, що несміливий був Гонтар,— пригадалось Жердязі. — Хто знає? Ну, крикнуло, вимучене тіло. А душа? Душа думала про інше. І от він висить тепер — йому однаково, смерть він уже перемиг».

«А вони, — поглянув Жердяга на фашистів, що брели по шляху, — бояться смерті! Ввижається вона їм. Бач, як від трупу шарахнулись!»

Так вони йшли всю ніч. Попереду з паличкою в руці, ледь зігнутий, стомлений після безсонної ночі, Сила Жердяга. За ним крокувало кілька солдатів, рушниці тримали в руках, немов арештанта вели. Далі в бричці їхав лейтенант Кірхенбаум. А вже за бричкою тягнулась ланцюжком колона.

Вони йшли і весь день. Минули Хмільну, Гуту, Озернице. Сила Жердяга знав ці села, знав кожну в них вуличку кожен поворот. Хатки в цих селах колись світилися білими причілками, чистенькі вікна, за вікнами зеленіли квіти, біліли гаптовані червоною заплоччю рушники. На подвір'ях тоді вигулювалась вгодована худоба, клуні ломились від пшениці.

Не пізнавав тепер Сила Жердяга знайомих сіл. Хмільна була спалена до останку, тільки димарі здіймались до сірого неба. Під ногами валялось череп'я, камінь. Глибокі ями вирв темніли на жовтих, піскуватих вулицях, серед зеленої травиці на городах. В одному місці просто з землі стирчала дивно біла рука з товстими, розкаряченими пальцями.

Було спалено багато хат і в Гуті, Озерищі. Лейтенант Кірхенбаум наказав заночувати в Озерищі. Солдати розсипались по вцілілих хатах.

Сила Жердяга нікуди не пішов. У нього в Озерищі був знайомий — кум Онисько Щербина.

«Навряд щоб висидів Онисько в цей час дома, — думав Сила Жердяга. — Або з армією він пішов, або партизанить. Справедливий він чоловік. А коли хто й залишиться у Щербини дома — кума Секлета чи діти — то краще не заходити до них — тільки серце розтривожиш і справу можеш зіпсувати!»

Але ніч насувала. Треба було десь примоститись. Коли не спати, то хоч посидіти. Негода, вогкість дошкуляла. Та й старість давала себе знати. Нили й нили старі, застужені кості.

Знайшов Жердяга соломки, постелив її на дошках біля сарайчика, в якому стояла брич.

ка й коні лейтенанта Кірхенбаума. На дверях сарайчика, на перевернутій догори дном діжечці сидів товстий солдат, кучер лейтенанта. Він, облизуючись, їв сало, яке встиг уже взяти в когось в селі. Ковтнувши шматочок, він довго й старанно одрізував новий. І в цей же час наспівував, мимрив щось по-німецькому.

Жердяга одвернувся від німця. Він задивився на спустошене, спалене село, вулицею якого то сюди, то туди сповигали німці.

Раптом Жердяга побачив людину, що наближалась по вулиці. Людина була дивна. Здалік виднілась непокрита голівка, довге волосся на ній, розірвана на грудях сорочка, босі ноги.

Людина ледь-ледь йшла. Жердяга придививсь до її ніг, і побачив — вони напухли, були великі, як колодки.

«Голодний чоловік! — зрозумів старий. — От до чого довели німці багату нашу землю!»

А потім Жердяга побачив обличчя людини.

«Боже мій! — мало не скрикнув Жердяга. — Це ж кум мій Онисько!»

У кума було страшне обличчя. Напухлі очі, смертельна блідність, неголена давно борода, нависли над ротом вуси.

Онисько Щербина також, мабуть, пізнав Силу Жердягу. Зупинився, пронизливим по-

глядом пройняв Жердягу, побачив позад нього німецького солдата... Й долу опустив очі. Він пішов далі, ледь пересуваючи ноги, дивлячись в землю перед собою.

Жердяга не сказав нічого. Та й що він міг сказати цій людині? Зціпило, здавило в горлі.

І враз пригадав, що в нього в кишені є кілька цукерок, які йому дав Кірхенбаум. Він не хоче, не стане, не буде їсти. А голодному, виспаженому куму, хто знає, що ще доведеться пережити. Жердяга швидко вийняв з кишені загорнуті в шмат паперу цукерки..:

— Візьми! — промовив він, ступивши крок вперед.

Онисько зупинився. Вони зустрілись поглядами. Страшний був погляд Ониська.

— Візьми, кажу! — простягнув Жердяга руку.

Онисько побачив шмат газети, вирвав її у Жердяги. Щось схоже на надію прочитав Сила Миневич у його погляді.

Кум, тримаючи газету в зціпленому кулаці, пішов далі вулицею. Жердяга стежив за ним. Онисько одійшов десяток кроків, зупинився. Він розгорнув папір, побачив цукерки— й далеко шпурнув все від себе.

«І нічого, нічого він не знає! — подумав Жердяга. — І не визнає, куди я йду. Різними шляхами різні ідуть люди і все життя своє

віддають, щоб навек безсмертною зробити радянську нашу землю».

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Все зробив Тарас, як наказував дід. Через Піщане й Каленики добрався до Хоцьок, минавши глибокий яр, спинився в Мельниках. Пройшовши вулицями й цього села, вийшов у степ.

Багато надивився на цьому шляху. Спалені, спустошені села, люди, жінки, діти висять, колінаються на шибеницях серед вулиці і майданів, бредуть люди табунами в степу, здалу їх підганяють німецькі солдати.

Кілька раз зупиняли Тараса німці.

— Корівку шукаю! — говорив він і сльози блищали в його очах. — Батько казав, що вб'є, якщо без корови додому повернусь.

В іншому місці казав:

— Батько помирає. До лікаря йду!..

І знов крихітка сліз.

Його пускали, він ішов далі, думав:

«Щоб побачив дід, то сміявся б. Обіцяв же я не плакати. Та й не плачу, а обдурюю проклятих німців!»

Так він опинився в степу за Мельниками. Фронт був близько. Недалеко за горбами час від часу гуркотіли гармати. В небі часто

з'являлись літаки. Над тими місцями, де вони пролітали, рвались бомби. Шлях у степу був забитий машиннами, підводами, людьми.

Все це Тарас бачив здалеку. Після Мельників він не пішов шляхом. Манівцями, скрадаючись між кущиками, плував у степу. А в обід і зовсім зупинився, заліз у клуню, що трапилась в степу, зарився, як миша, в м'яке, степове сіно.

Він одразу заснув. Заснув, стомлений після подорожі, вражений всім, що довелось на шляху бачити, заснув, знаючи, що наближається страшна хвилина, про яку говорив дід.

— Ти, онучок, не лужайся. Фронт — він страшний, коли про нього розповідають. А сам опинишся на ньому—і зовсім не страшно!

Прокинувшись увечері, Тарас довго стояв на воротах клуні. На його очах поголубів, а потім густо посинів степ. На сході і вгорі над головою запалилось кілька зорь. Якось враз стемніло.

Спочатку степ лежав мовчазний, тихий. А далі сжив. Над головами почали впиватись у небо червоні й білі ракети. Кулі летіли у небі й виписували за собою погнуті, схожі на обважніле пшеничне стебло, сліди. В кількох місцях, збуджуючи жовті заправи, били гар-

мати. На землі іскрилось, переливалось барвисте намисто.

Тарас довго стояв, добираючи — де ж йому найлегше пройти через фронт.

Потім він пішов. Пішов так, як підказував йому дитячий розум: туди, де менше вогнів, де панувала тиша.

Іти було важко. Шлях часто перерізували обніжки, промиті весняними струмками ярки. Руки кололи терни, шипшина. Часто видавалось, що недалеко попереду виростає постать людини. Прикіпав тоді Тарас до землі, лежав, розгадував: то ж тичина, чи торішня сонячничина, чи самотна, степова дика грушка.

Так він проповз далеко. Ракети впливались у небо, кулі виписували сліди, гармати били — але все по праву й ліву руку позаду, він повз немов між двома озерами, на яких плавали освітлені барвистими мінливими вогниками човни, далі й далі одповзав від берегів цих озер.

— Вер да? Хальт! — почулось раптом спереду.

Тарас побачив на бугорку постать. Це була вже не сонячничина й не грушка. На бугорку зі зброєю в руках стояв німець.

І Тарас вирішив: ні за що не віддаватись цьому німцеві, тікати, тікати від нього!

Він побіг. Ліворуч темнів сосняк. Туди й кинувся Тарас.

— Хальт! — кричав хтось ззаду.

Пролетувал постріл. Близько зацокотів кулемет. Тонко, пронизливо заєвистіли в повітрі кулі. Щось у цю хвилину вдарило Тараса в бік, але він не відчув болі. Він пробіг степом, зарнув в сосняк, зупинивсь тільки тоді, коли цей сосняк кінчився.

Довго, обпершись шиною об стовбур сосни, стояв Тарас, прислухався.

Скрізь, позад нього гриміли постріли, немов ставлячи стіну між ним і рідним селом, в небо летіли ракети, шлепили тонке, золоте мереживо кулі.

Але в сосняку й на шматку степу, що розстилався навколо — було тихо. У Тараса був гострий слух, слух пастуха, що пізнає в степу далекий тупіт коня, що чує кроки звіря біля кошари, — ухо його тепер говорило, що близько — в сосняку і степу перед ним — нікого немає.

Тоді, заспокоївшись, він відчув, що не може встояти на ногах. Торкнувся рукою лівого боку — під пальцями було щось мокре, липке. І занів бік, занімів...

Тарас опустився на землю. Холодна трава торкнулась рани, вона заніміла. Спочивали ноги, руки, все тіло. Дуже хотілось заплющи-

ти стомлені очі. Але знав, що коли заплющить — засне. А спати не можна!

І раптом здригнувся хлопець. В степу прокотилось і заграло в сосняку знайоме:

— Тара-а-се! Тара-а-се!

«Чисто дідів голос, — подумав Тарас. — Тільки ж як він опинився тут?!»

Він довго їй напружено слухав, намагаючись зрозуміти, хто ж то міг кликати його серед глупої ночі в степу. Та клич не повторився, а над головою Тараса, шарпаючи важкими крилами, пролетів нічний птах.

«Сова це кричала! — зрозумів юнак. — І вони бояться фронту. А мені треба далі йти, то й здається, що хтось кличе!»

Спробував встати на ноги — не зміг.

«Що ж тепер робити?» — жахнувся.

Спираючись на руки, одштовхуючись однією ногою, Тарас поліз. Часто зупинявся, лягав на спину, а щоб не заснути, дивився на зорі, які рясно висипали небо, пізнавав знайомі зорі.

Повзти далі було все важче й важче. І чим далі, все більше зорь висипало на небі. Зорі спадали з неба й застидали степ навколо.

«Огепер здається хтось кличе!» — почув раптом крик недалеко Тарас.

— Стій! Хто йде! — розгадав він цей клич.

Між зорь, що плавали в степу, Тарас побачив високу лостать.

— Свої! — зібравши всі сили, крикнув він.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Штаб жив звичайним фронтовим життям. Вершки, що летіли здалеку, з частин, наближаючись сюди, зупиняли коней і, щоб луна не розносила тошиту, вели їх під поводки. Машини в цьому місці не давали гудків. Люди, ідучи до штабу, ховались під гіллям дерев. Багато раз тут проносились ворожі юнкери й хейшкелі, але не могли нічого побачити в гущавині лісу — дах будиночку, де містився штаб, був закиданий сосновим гіллям — поглянути згори — суцільний ліс...

Недалеко від штабу стояла частина, в одному з підрозділів якої був комісаром Денис Жердяга. Близько в лісі були й танкісти, серед яких працював Сила. А на узліссі сховано було багато літаків і Остап Жердяга не раз сідав на свій яструбок, розгонився по рівному, як плесо Дніпра в тиху погоду, степу, здіймався разом із своїми товаришами в небо й летів на захід. В жорстоких боях минула зима, мов кам'яна стіна стали наші полки й, як не намагались німці, не могли прорвати лінії нашої оборони.

Якось весняної ночі старшого політрука Деніса Жердягу викликали до штабу.

— Тутешній? — запитав його начальник штабу.

— Так, товаришу майоре!

— Місця знаєте?

— Пам'ятаю...

Майор показав на карті місцевість поблизу села Ковраїв.

— А оці болота, ліси?

— Змалку туди на випас табуни худоби гонили, товаришу майоре!

— Тоді слухайте. Присядьте, товаришу старший політрук.

На столі, під зеленим абажуром, горіла лампа. В колі білого світла опинились Ковраї й болота, ліси навкруги.

— Партизани прислали до нас гінця передати, що шляхом з Озерищ на Ковраї вирушив загін німців. Приблизно двісті чоловіка. Сьогодні вони повинні проходити цими болотами. Зараз пів до другої. До болю буде кілометрів сорок.

— Ми там будемо вранці.

— Я певен.

Начальник штабу помовчав хвилину й кінчив:

— Командир полку розповідав вам про вечір?

— Так. Знаю. Увечері наступ.

— Отже вам не треба повертатись після операції назад, до полку. Там його не буде. Кінчивши операцію, рушайте на фронт. Ось шлях полку: Мельники—Каленики—Піщане...

— Знаю, товаришу майоре.

— Більше запитань немає?

— Немає! А, втім, дозвольте... Я сам тутешній і не тільки місця, а й людей багато знаю. Товариш майор не довідувався, кого партизани прислали гінцем?

— Не знаю, кажуть, що молодий хлопець. Поранили його німці, коли переходив фронт. Лежить зараз в госпиталі.

— Тоді... дозвольте йти!

— Доброї ночі! Бажаю успіху!

Денис Жердяга вийшов із штабу. Розмова з начальником штабу схвилювала. Мельники—Хоцьки—Каленики—Піщане—то це ж рідні місця, рідні села, рідна Україна! Швидше, швидше туди!

Луна копит зацокотіла під гіллям дерев. Дужий вітер бив груди, вітер свистів навколо. І здавалось Денисові, що не вітер то свистить, шумить, стогне, а здалеку—від степів України, від рік, лісів, озер долітає стогін—кличе їх всіх Україна, кличе рятувати, нищити ворога. Мов вихор домчав Денис до своєї частини, доповів про все і умовився з коман-

диром, наказав запрягати тачанки, ставити на них кулемети.

Поки запрягали тачанки, Денис погрівся в хаті, де пахло медом і степовими травами. Хазяїн, невсипущий чоловік, колгоспний па-січник Андрій Шепетиленко сидів у хатині поруч, розповідав колгоспникові з другого району, що приїхав про бджоли вмовитись...

— Сватається, сукин син, до України. У вісімнадцятому році сватався, гарбуза тоді доброго йому Щорс і Боженко дали..

Денис зрозумів, що мова йде про німців, і прислухався до розмови.

— Тепер знову сватається, — продовжував хазяїн. — Літає чортів сват і бісів брат над нашими селами, бомби скидає, ковиряє землю...

Помовчав хазяїн. Блиснули в хатинці дві жаринки цигарок.

— Ну тільки це йому не вісімнадцятий рік, — закінчив хазяїн. — Тоді, кажу, гарбуза дали, а тепер матиме ножа в самісіньке серце. Повір моему слову, а мені вже шістдесят минуло, життя я гаразд знаю. Бачив я, як восени народ ішов з України. Повіриш, серце кров'ю обливалось. Видно було в кожному юці, на яку то муку й страждання пішли люди. Всі йшли з України, кого тільки ноги носили. Заводи з собою везли, все своє ба-

гатство, аби тільки ворогові не віддати — пачили. Скажу я просто — бачив всяке голосування, а такого голосування за радянську владу ще не бачив. На сто процентів...

Знову помовчав хазяїн.

— Може закуримо ще по одній? — запитав він гостя-пасічника.

— А чого ж?! Тютюнець у вас підходящий. Вишневого листу, мабуть, до дюбеку підсипаєте?

— Ні, ромашки з м'ятою. Припалюйте!

Блиснув сірничок, запалилось дві жаринки.

— А тепер бачу інше! — продовжував хазяїн, іде народ, і йде, і йде! І який народ, як іде! В очі кожному заглянеш, аж горить там. І вже близько наша перемога. Тільки почнуть наступ, ох, і тікатиме німчура. Рушать тепер наші — ввік назад не будуть повертатись!

Ад'ютант Тихін Савченко зайшов до хати.

— Коні запряжені!

Кулемети встановили?

— На передніх і задніх тачанках.

— Автоматчики?

— Всі на місці.

— Гранати взяли?

— Есть!

Тихін Савченко підступив ближче.

— Повірите, таке робиться, що й не розказати. Ледве вмовив зараз, щоб на гармоніях не грали й не співали.—Товариш Жердяга,—кажу,—заборонив. Ну й принишкли враз. І справді — все на схід, на схід. А тепер, коли на захід завернули, ніхто нас не зупинить...

Денис тим часом зібрався.

— Хазяїне! — покликав.—Андріє Васильовичу! А йдіть сюди сюди!

Андрій Щепетиленко вийшов з хатини. Борода по пояс, босі ноги...

— Попрощаємось! — сказав Жердяга. — В дорогу рушаю...

—Так що ж?!—здивувався дід Андрій.—Назад не думаєш повертатись?

— Ні, діду!

— Тоді може... наступ?

— Не годиться, діду, про це питати. Воєнний секрет — знаєте?

— Ото, бісової личини, — сплеснув руками Щепетиленко. — Це я по простоті своїй, від старості...

І враз метнувся, кинувся по хаті.

— Злазь мерщій, стара. Ще встигнеш боки поларити. І ти, пасічнику, кидай цигарку, з хатини виходь!

Бабуся злізла з печі, стала серед хати, очіпок поправляючи, зморшкувата, але рожево-шока, як запечене наливне яблуко. Гість —

пасічник з сусіднього колгоспу, високий, сухорлявий, чорний, став поруч з старою.

— Я, конешно, в політиці мало розумію і ніяких воєнних секретів знати не можу, — сказав хазяїн Андрій Васильович Щепетиленко, — але побажати можу. Ідьте, дорогі люди, бийте їх, гадів, так, щоб пір'я з них летіло, щоб кров у них з усіх жил цибенила..!

— Щасливої дороги! — прошепотіла хазяйка.

— В добру путь! — сказав високий, схожий на журавля, гість-пасічник.

І низьким, земним поклоном вклонились всі троє, прощаючись з Денисом.

— Я тобі тютюню дам, — говорив хазяїн. — Підходящий тютюн. Дюбек з ромашкою і м'ятою. Понюхає німець нашого тютюну, не поздоровиться йому.

А ще за кілька хвилин Денис сидів на передній тачанці. Жваво йшли застоялі коні. Цокотіли залізні ходи. На тачанках точилась жвава розмова.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Загін німців розтягнувся ланцюгом. Кірхенбаум вже не сидів на бричці, вона цокотіла позаду. Здрагаючись, тримаючи весь час руку біля пояса, лейтенант ішов поруч із Жердягою.

Жердяга знав, що лейтенант стежить за ним, часто відчував на собі жолочий, холодний його погляд, часто чув тривожне:

Коли, нарешті, будуть Ковраї?

Спочатку ніяковів, холодок пробігав по тілу Жердяги від погляду лейтенанта, від кожного його запитання.

Коли дійшли до болот, сміливо став зносити Жердяга погляд лейтенанта, дивився перед собою старечими очима, розважливо відповідав:

Тепер вже близенько! Поворотку ми минули, почалось болото. Минемо його, піде молодий сосняк. А там уже рукою подати й до Ковраїв.

— Швидше! Швидше! — наказав лейтенант.

І загін далі посувався вузьким шляхом, що покрутився в лісі, між болотами. Спереду — сторожова охорона, далі — Жердяга й Кірхенбаум, позаду — принішклі, мовчазні солдати.

Хороше було в лісі вечерової цієї години. Золоте проміння лучилось між стовбурами дерев. Весна тільки почалася, а вже землі встигли вкрити папороть, листаті лопухи. Як безжурні дитячі очі, то тут, то там голубіли ніжні проліски. В кущах над шляхом заливались солов'ї.

Жердяга йшов і милувався лісом. На душі його було легко й надзвичайно просто. Минуле одступило назад і нагадувало важку гро-

мову хмару, що страшна була й важка, поки висіла над головою, а одпливши в далину й зливою стікши, стала прозорою, і легкою, і навіть привабливою. От іде він селянин український Сила Жердяга, а за ним крокують німці, по чужій землі ідуть. Все складається так, як треба. Все йде до кінця. Мине короткий час — і загинуть ці німці, що бредуть у лісі, ще якийсь час мине і не лишиться жодного фашиста на Україні. Знову вкриються золотистими хлібами ниви, дасть сто центнерів і навіть більше земля біля Вдовиної могили, двісті центнерів земля дасть, бо знищать люди піски, глинища і буде скрізь тільки плідючий, масляний чорнозем. А в лісі стут, де вони зараз ідуть, знову зацвітуть проліски, мов срібні дзвоники, потягнуться з трави до сонця білі дзвіночки, жонвалії, широкі листя папороті холодитиме землю, в кущах співом заливатиметься соловейко...

Про себе Сила Жердяга якось не думав: Все було вирішене давно, в ту ще хвилину, коли його покликав лейтенант Кірхенбаум і запропонував провести, обминувши зірвані мости, до Ковраїв загін німців. Лейтенант спробував спочатку залякати Жердягу смертю, коли він не візьметься цього зробити.

— А я смерті не боюсь! — сказав Жердяга. — Вона мені зовсім не страшна.

— Ну, а коли я дам тобі за те, що проведеш до Ковраїв, сто десятин землі? — крикнув Кірхенбаум.

— Сто десятин — це інша справа, — відповів Жердяга. — Дуже люблю я землю, — додав він, думаючи про вкриті шпелницею ниви України, про тіністі сади, озера в лугах, про пасіки, розкидані в пахучих травах. — Дуже я люблю землю, — сказав Жердяга, — і все заради неї зробити можу!..

Тепер він ішов, знявши шапку, бо було тепло в цю вечірську годину, ішов, спираючись на ціпок, бо дуже стомився в далекій дорозі, ішов і не було вже сили, яка могла б його зупинити на цьому путі.

Навіть тоді, коли спереду пролунало кілька пострілів, Сила Жердяга не здригнувся, не зупинився.

«От і гаразд! — тільки подумав. — Ось вона, бажана година!»

Він пішов далі, тихо помахуючи руками, ледь підійнявши голову.

— Хальт! — крикнув лейтенант Кірхенбаум:

І Сила Жердяга зупинився. Зупинились всі. Луна пострілів билась під гіллям дерев, солдати брязкотіли зброєю, скидали її на руки. Ззаду до них летіла брочка.

Лейтенант зробив крок уперед і опинився близько від Жердяги.

— Ти чув? — запитав він швидко.

— Немов хтось вистрелив, — відповів Жердяга.

— Де твої Ковраї? — хрипким голосом, задихаючись запитав лейтенант.

— Тут близьенько, — тихо відповів Жердяга.

— Як тепер туди пройти? — примнув лейтенант.

— Отак прямо, — показав рукою Жердяга вперед, в той бік, де тільки що чулись постріли.

Знову пролунало кілька пострілів. Тепер уже позаду

— А можна піти назад, — продовжував старий. — Біля поворотки, де сосна із збитою вершиною, повернемо ліворуч, а там...

Дріб пострілів розсипалась і спереду, і ззаду.

— У! Собака! — вилаявся лейтенант.

— Однаково куди йти, — закінчив Жердяга — а до Ковраїв ми не попадемо. Одрізали нас партизани спереду й ззаду, пане лейтенанте. Пропали ви!

І ти пропадеш з нами.

Я знаю! — відказав Жердяга: — Смерті я не боюсь, однаково помирати — дома чи тут!

Ціпок випав з руки старого. І він не зігнувся, щоб його підняти. Ціпок тепер йому був неестрібен. Далі йти нікуди! Та й чого йти?!

«Молодець!—пригадав дід онука Тараса.— Сміливий, тямущий. З нього будуть люди!»

Постріли чулись все ближче. Кілька куль загрозливо, як роздратовані оси, свиснули в повітрі.

Лейтенант Кірхенбаум ступив ще крок до Жердяги. У нього були широко розплющені очі, шкіра на його обличчі позеленіла, дрижало підборіддя.

Я тобі дам не сто — двісті десятин, — сказав він. — Тільки покажи стежку вбік, через болото.

— Не знаю я для вас стежки, — відповів Жердяга. — І праворуч, і ліворуч болота!..

— Собако! — крикнув лейтенант.

— Сам ти собака! — голосно сказав Жердяга. — Чужою, краденою землею торгуєш?! І мене хотів злодієм зробити? Не діждеш, не буде ніколи злодієм Жердяга. Не знайдеш ти злодія на нашій землі. А сам ти, і всі ви видихаєте, угноїте землю, щоб пісок став чорноземом...

— Капуть! — заверещав лейтенант. Повісити! Розстріляти!

Але ніхто з солдатів не кинувся, щоб виконати наказ начальника. Кожен з них був тепер начальником тільки над собою; безладно, в усі боки кидались німці, і падали, падали,

вжалені кулями, що все густіше й густіше несло за дерев і кущів.

Тоді лейтенант сам підняв револьвер. Блиснув вогник — потемніло все перед очима Сили Жердяги. Похилився він до землі. А падаючи, чув, як скрізь — і спереду, і ззаду по дорозі розсипалася дріб пострілів.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Високо на дереві кілька раз ударила зозуля. На заході в гушавині лісів то в одному місці, то в другому чулись постріли. Тягнуло теплим вітерцем.

Денис Жердяга довго стояв над тілом батька, що лежав на траві на правому боці, ледь зігнувши ноги й сховавши під полку сірого свого кожушка обидві руки. Обличчя в нього було спокійне, можна було подумати, що ходив старий в лісі, по рідній землі, стомився, попрощався з світом, та й заснув навіки.

Але на голові в Сили Жердяги темніла між сріблястим волоссям ранка, траву під правою щокою прикропила кров. В ногах у Жердяги колодою витягнувся і потворно відкрив рота, немов би щось їв і подавився, лейтенант Кірхенбаум. На шляху валялись трупи німецьких солдатів.

— Батько це мій! — схилився над тілом

старого Денис Жердяга. — Бач, хто німців сюди заманив!

Він зняв шапку. Скинули шапки і його товариші. Мовчки, в лісовій тиші постояли вони кілька хвилин.

— Поховаємо старого, як закон велить, — промовив хтось.—Викопаємо могилу, віддамо землі тіло, стовп закопаємо, щоб знали люди, де треба буде колись старому партизанові пам'ятник поставити!

— Поховаємо, товариші! — відповів Денис Жердяга.

Склавши гвинтівки, понесли вони тіло Сили Миновича. Попереду йшов Денис, за ним — обвітрені, засмагли після морозів бойові його друзі.

Праворуч і ліворуч від стежки стояли високі, схожі на воскові свічки, сосни. Між ними де-не-де темніли дуби. Стухали в лісі золоті промені. В затінку дерев, де землю вистилали папороть і лопухи, примеркали, немов заплющувались дитячі очі, проліски. А під барвистим килимом розстилалось болото, драговини, зрадливі вікна, що зверху немов тверді й надійні, але справді дна не мають. Між цими соснами, дубами, лісовими нетрями, твердою, добре відомою Денисові стежкою несли тепер бійці на вічний спочинок тіло Сили Жердяги.

— Тут поховано, — сказав Тихін Савченко, коли дійшли до схованих у кущах над шляхом тачанок.

— Гаразд! — відповів Денис, не почувши слів Тихона й думаючи про інше, про своє.

На траві лежало тіло його батька — Сили Жердяги. Тихе, спокійне було в нього обличчя. Спокійно, видно, знаючи, куди веде серце, згодився він провезти через болото німців, бо був одягнутий так, як збираються в далеку дорогу — в кращих своїх, з добрими підметками, чоботках, в теплому кошушку, нову сорочку одягнув, червоною стрічечкою коміра пов'язав. Спокійно йшов він у лісі, бо знав, що помере один, а навколо нього ляжуть сотні ворогів. Спокійно він поглянув в обличчя смерті, коли вона — не кістлява, ребриста, як то малювали на іконах, а одягнута в зелену шинель німецького офіцера — стояла перед ним. Помер Сила Жердяга, як помирають чесні люди.

— Любив він дуже Україну, — сказав Денис. — Груди його ворожа куля пройняла, коли він у полку Миколи Щорса був. Сімдесят майже років прожив, і всі то роки провів у лугах, на нивах. Торік у косовицю, коли вийшов на луг і взяв косу, так ми тільки руками розвели. Орач він був, косар, молотник, доб-

рий батько своїм дітям, щирий помічник трудящим і сам трудящий зроду-віку чоловік...

— Наступ починається по всьому фронту, — продовжував Денис, дивлячись в далину, в гущавину лісів. — Кличе нас Україна. І йдемо ми її визволяти, всі народи йдуть! І батька кликала Україна, жде його дома дружина, дружина моя Марія очі мабуть видивилась, з цляху батька ждучи. Ждуть батька там всі люди. А він спокоївся, смерть від ворожої руки прийняв, на смерть прирікши за себе, за нас, за Україну двісті ворогів.

— Так як зробимо, товариші? — запитав Денис Жердяга, обвівши всіх поглядом.

— Поховаємо партизана на рідній землі, — за всіх сказав Тихін Савченко.

— Добре, товариші! — промовив Денис і одійшов на бік, став під сосною, щоб побути хвилину на самоті.

А бійці в цей час зняли кулемет з однієї тачанки. Дно її вони вистелили махучим, перемішаним з квітами сіном, покрили його рядном. В задок тачанки поставили чиясь скриньку й її також прикрили сіном. Потім кілька чоловіка взяли тіло Жердяги й поклали на тачанку. А Тихін Савченко прикрив тіло бойовим прапором.

— Спасибі, — подякував Денис, підійшовши до тачанки. — Старий життя віддав за

цей прапор! Рушаємо, бо вже й сонце зайшло!

— В дорогу! — залунало між деревами.

Загриміли колеса на шляху. Били дуже копитами коні. На передній тачанці сидів і дивився пильно в далину Денис Жердяга:

1942 рік

Західний фронт

Редактор Ю. Яшовський. П. 0425. Підписано до
друку 8.IV 1943 р.

Тираж 5000. Зам. № 706. 4^{1/2} друк. арк.

Друкарня «Октябрьський натиск». Уфа.

ЦІНА 2 КРБ. 50 КОП.